

ГРИГОРІЙ ЕПІК

П Е Т Р О Р О М Е Н

(Роман)

I

МАЙЯ Сніжок вийшла з ковальського, може, остання. Перша зміна давно повирувала за прямокутник заводської брами, давно закінчила „атаку“ трамвайних вагонів, поринула в провулках і вулицях, відіхала на жаданий відпочинок. Першу зміну заступила друга і Майя зійшла з свого місця машиністки тільки тоді, коли її змінний узявся за підойму шоститонного молота. Їй не хотілося кидати цеху. Семигодинна робота поклала на Майїні ніжно-біляві лиця, прозорі дев'ятнадцятилітньою молодістю, прорізні лінії втоми, та Майїнина втома не була наслідком нелегкої роботи. Майя Сніжок не почувала її. М'язи Майїні не віддавали слабкостю, але дівчина рухалася дуже уповільнено, обережно, так ніби несла вона на собі найтяжчу вагу. Та несучи її, Майя не поспішала. Вона не знала де їй можна скинути цей тягар, бо його ніхто не побажав би узяти на свої рамена. Ніхто добровільно не міг скинути на себе тих думок і почуттів, що їх поклав на неї сьогодні Петро Ромен. Майя це зрозуміла, і думка, що за кілька хвилин Майя мусила знову зустрітися з ним, не тишила дівчину. І, коли б ця зустріч припадала зараз не на засіданні партійного комітету, куди Майя якраз ішла, — вона нізащо б не погодилася бути там, де буде Ромен. Та навіть більше, — якби сьогодні на бюрі партійного комітету розглядалося не питання ганебного прориву, що його ніс ковальський, затримуючи всі інші цехи, Майя Сніжок не пішла б навіть на засідання бюро партійного комітету.

Петро Ромен викинув її сьогодні з борозни постійної, хоча і не легкої для неї, рівноваги, уповільнив рухи та пильність у роботі, призвів до того, що спритна в роботі Майя прогавила кілька разів перший удар нагріву, викликала справедливе роздратовання і подив Максима Вовка. Дбайливий коваль її молота не знав, з яких причин завжди пильна Майя Сніжок так скандально осоромилася сьогодні. Але вона й не могла розкрити причин своєї розгубленості. Є ж речі, про які людина не може сказати навіть найкращому другові. І хоч сьогодні той Майїн настрій призвів до поглиблення прориву в ковальському (нехай непомітною крапелькою),

проте, Майя нічого не відповіла на Вовкове запитання, загорнула причини цього стану так старанно і так дбайливо, що жоден з її товаришів не міг помітити з того поруху найменшого натяку.

Майя Сніжок вийшла на великий передбрамний майдан і тут нерішуче зупинилася.

— Йти чи ні, — стало гальмом запитання. — Майя упіймала його на хвилі своїх почуттів і зразу ж перекинула в роботу розуму. Його треба було розв'язати негайно. Але, дійшовши мізкових центрів, запитання це виповнилося заперечливими почуттями до Ромена, згіркло свіжою образою, загострилося в протест, перетворилося на тверде бажання повернути до прохідної брами, утекти від нової з ним зустрічі.

— Без мене обійдуться — шепотом спала думка. — Напевно — підтвердила її Майя і одмірила кілька нерішучих кроків, прямуючи до виходу. Та дівчина швидко зупинилася. Вона мусила зупинитися. Звичайний умовний рефлекс зрадив її ноги, перевірені і добре випробовані на цьому подвір'ї. Майя стала віч-на-віч з ганебним стовбом, що показував дошкульний зрив пляну. Уперта робота розуму загальмувала звичні рухи ніг у напрямку до виходу, підвела Майю до того дерев'яного підвищення, на якому, мов на лобному місці, каралися прогули, зриви плянів, порушення трудової дисципліни. Майя стала перед трибуною осуду, що її збудували робітники ковальського, завагалася.

— Майко, куди ти? — долетів до неї знайомий голос.

Підвівши голову, Майя побачила на дерев'яному підвищенні старого Дем'яна Омеляновича. Він кивав їй рукою, немов кликав на допомогу; та, придивившись пильніше, Майя зрозуміла, що старому батькові її допомога не потрібна.

Дем'ян Омелянович, зізши на величезну черепаху, сидів на ній, мов на повітряному кораблі, і старанно та з якимось особливим запалом примуцьовував їй на спині звіреподібне опудало. Але з того, що опудало те несло на голові яскраво виокремлений, бездоганно-чорний циліндер, а його ліва рука сягала передніх черепаших лап, — Майя зразу ж одкинула думку про звірину, а уважніше оглянувши, вона легко упізнала в ньому знайомий, добре виконаний портрет Йогана Меллера, таки й справді ненажерливого звіря, старого власника цього заводу.

— Бачиш, дочко, куди ми їдемо з нашими темпами.

— Бачу, Дем'яне Омеляновичу. — Майя ближче підійшла до трибуни, оглянула щаблі драбини, товсті і необтесані, охоче поставила ногу на останній з них, чекала.

— А впізнаєш, Майко, кого до нас везе оця черепаха? Подивись лишень на його циліндру та на руки! А окуляр який хвацький! Упізнаєш, дочко? — Дем'ян Омелянович ударив молотком по панцеру черепахи, одхилився трохи, перевірів, як вона тримала пана Меллера, пильнував закріпити його найкраще.

— Пізнаю, — відповіла дівчина, спираючись на драбину.

випадкова зустріч із батьком одкинула на час думки про Ромена, притамувала почуття болю, майнула неясними надіями.

— А знаєш ти, Майко, як мені больно націпляти на наш цех оце чортове опудало.

— Знаю, тату, — Майя обіперлася об драбину спиною, прислухалася до густого батькового шепотіння, охоче слухала його, бо йти на засідання їй не хотілося.

— А скільки і що зробив твій комсомол, щоб скинути оцю ганьбу з нашої старої спини? — подав сильніше батько, показуючи з-за циліндра зламані криси брилика. Ти думаєш мені легко його за ручку брати? Ви не знаєте яка в нього рука, Майко! Не знаєте, а я знаю. — Старий, помовчавши, докінчив: — І козаки нас били, і черкеси били, і стражники нас били. — Майя оголила ніжне підборіддя, підвела до батька голову,

— Малувато, тату зробили, правда.

— Опортуністи ви, сукини діти! Опортуністи. Не жаль вам старого. Послали мене на такий сором. І тобі не жалко старих ніг, Майко?

— Хай би молоді, тату, чіпляли. Чого ж ви полізли? Хіба у нас мало? Чого вам туди? Ви ж хоч обідали, тату?

Батько рішуче одмахнувся рукою. Цей рух не припускав жодного втручення до його роботи.

— Ухвала, дочка, така. Наша ухвала. Старі козаки постановили, щоб його почепив найстарший. Вам на сором. Так і в газетці пропечатають.

Майя вернула думками до минулого дня, розгорнула семигодинні події, непевно сказала:

— Я щось не чула. Старі кадровики, тату?

— Ти сьогодні нічого не чула, дочко, — говорив вуркотливо Дем'ян Омелянович. — Не чула. На перерві в буфеті не була ж. Бігаєш кудись. Гляди, не добігайся... Дем'ян Омелянович спустив одну ногу, підтяг другу перекинувся, щоб глянути на дочку.

— Сьогодні не була, тату.

Старий трохи скинув холодного тону. Жаль йому стало доньки.

— Ухвала, Майко. Дивись мені. Передай комсомолам, що, коли вони не скинуть цього чорта з його кораблем додолу, — ми їм усім штани поскидаємо.

Майя зареготала.

Дем'ян Омелянович чепурно та дбайливо примусував капіталістову руку черепасі до лапи, стомлено випростав спину.

Майю його надто пильна робота лоскотала сміхом.

— Смієшся. Найдемо і з вас що скинути. Іч яка. З батька вже смієшся. Думаєш, хай собі старий перчить. А больно як мені, чуєш? Дожидав доки всі пройдуть. Постанову порушив. Соромно напоказ усім лізти. Понімаєш, Майко?

— Хіба ви вкрали що? — Майя шкодувала, що батько вивершував свою роботу, — по закінченню треба було йти, а якраз саме це і хвилювало її.

— Украли. Звісно, що вкрали. Тільки не я вкрав, а ви вкрали. Дем'ян Омелянович виконує свою програму на сто. А ви засідаєте, ухвалюєте, а роботи—бог дасть.

— А вам бог поміг? — Змушено засміялася Майя. За іншого випадку вона б нізачо не кинула такого запитання, але зараз воно рятувало її, відтягло від думок про Ромена.

Батько ступив на один східць нижче і зупинився. Доччине запитання йому зовсім не сподобалося.

— Ти мені, Майко, бога не чіплай на ноги. Було, а тепер нема. Ти несибіку я побив? — Побив. Госпрозрахунок із Максимом Вовком застосовував? Да! І прогресивку за бороду беремо. А ти — бог. Вірив, а тепер який там бог, коли ми самі без його допомоги вправляємося, самі робимо, що треба. Бог то бог, ну сам не будь плох. Тепер не те, Майко.

— А жолись? — Майя кинула це запитання, щоб тільки не стояти мовчки, заховати від батька свої вагання, затриматися, відтягти думки про неминучу зустріч з Роменом.

— Колись? — підкреслив Дем'ян Омелянович. — Колись я мусив молити бога, щоб хазяїн із заводу не вигнав, а тепер я тут хазяїн. Нових робітників ми приймаємо, норми ми встановлюємо, пляни ми будуємо. Що ж тут богові остається робити? Я тобі тепер і бог, і цар, і герой, Майко, поміаєш? А тільки ти про бога більше на говори мені, мовчок! Такий був час, — докінчив Дем'ян Омелянович, дійшовши останнього шабля.

— А ти ж це куди? Засідати чи може додому на пару підемо?

Майя нервово сіпнулася, неспіливо глянула батькові в очі, завагалася. І, щоб не виказати навіть батькові своїх хвилювань, твердо сказала:

— Засідання паркому. Треба бути.

— Важливі справи, Майко? Чи так аби день до вечора?

— Прорив. Наш цех беруть у роботу.

— А мені туди можна? — Дем'ян Омелянович подумав трохи, подивився на дочку, посміхнувся — Я ж вроді, Майко, як неспитий читач. Безпартійний, розумієш...

— А ви хіба не знаєте наших законів? — Майя випровадила очима якогось юнака, що біг до прохідної, повернулася до батька.

— Знаю. Тільки сьогодні я хочу голосувати, а ваші правила мені не дозволяють. Не член партійного комітету. Поміаєш? Ну раз таке засідання то вже я піду. Інтересно, мабуть, буде. Хочу голосувати і думаю, що товариш Майфельд мене не вижене.

— Не знаю — втомлено сказала донька.

Майя не рухалася з місця. Очі її зупинилися на батьковому брилику, оцінили його засалені криси, вирішила випрати його.

— Хіба не дадуть, — посміхнувся старий. — Дадуть, Майко! Дадуть!

— Навряд, тату. Закон такий. — Майя одірвала погляд од брилика, озирнула гурт веселих фабзайчат, що, запізнившись, десь, поспішали додому.

— Закон кажеш, Майко, а хіба ми не самі його написали? Хіба це стара влада, що до директора було й не підступитися.

Майя, стежачи за фабзайчатами не почула батькових слів, відповіла навмання.

— Ви знаєте самі, Дем'яне Омеляновичу. Більше, ніж я.

Дем'ян Омелянович зачекав, доки повз них прогрімотив вантажівіз, продовжив:

— Отож то й воно, комсомол ти, що я знаю сам. Я таки знаю, що всі ми, старі робітники, проголосуємо за те, що сьогодні ухвалить комітет більшовицький.

— А може й ні? — засміялася Майя.

Батько повагом витяг кисет, одмірив пучкою пайку махорки, сів на останній щабель.

— Я іншої думки, тату, про старих, — вимовила задумливо дівчина, — не всі голосуватимуть.

Майїну увагу на хвилинку забрало рівномірне чохкання електричної станції. — Хіба ми не знаємо? — додала Майя, намагаючись розкрити причини батькового мовчання.

Дем'ян Омелянович заперечливо кинув рукою, зруйнував Майїну задуму. Її репліка його зовсім не задовольнила, навіть образила.

— Та як же не всі, коли його проголосують такі товариші, як Майфельд, Васильїв, Максим Вовк, Перепічка? — Батько припалив цигарку, вийнув клубком синюватого диму. — Давида Майфельда я, конешно, добре не знаю, ну, видать, що він не раз куштував жандарських тюрем — раз більшовик дореволюційний. А Васильїва, Вовка, Перепічку — підвищив голос Дем'ян Омелянович — цих знаю, як облуплених. З ними ж забастовки організовував, броньовики більшовицькі для них лагодив.

— А старий Ромен? — Майя, кинувши це, заткнулася. Слова вирвалися проти її бажання, захвилювали її думки, повернули їх до Петра Ромена, нагадали їй про доконечну потребу зайти до бюро, дивитися на нього, слухати, що він скаже.

— Тому щось крутить, а що, так я й не розберу. Все не так йому. Крутить, дочко. — Майя пильно оглянула цигарку. Чорні вінця її швидко підходили до сивих батькових вусів, нагадували, що Майїному перепочинкові надходив край.

— Голосуватиме, Дем'яне Омеляновичу? — Майя відчувала, що Дем'ян Омелянович не зможе відповісти стверджуючи і розуміння цього давало їй якусь насолоду, почуття втіхи, початок реваншу проти Петра.

— Старий Ромен? Не знаю, дочко. Може і не голосне, але знаю, що він виконає ухвалу і без голосування. Мовчить старий і що думає не знати. За синами убивається, Майко. Двоє старших було і обидва полягли...

— Хороші хлопці? — Майя вирішила вести наступ і спитала це так підкреслено, що Дем'ян Омелянович мав усі підстави посміхнутися.

— Кращі ніж Петро. Кращі. Куди кращі, Майко.

Майя вдячно блиснула очима. Пильно ловила на вістря слуху гострі свистки заводської кукушки, чекала що скаже батько, хотіла, щоб він оганьбив Петра найдешкульнішими словами, підтримав її думки й бажання.

Дем'ян Омелянович витяг цигарку, збив пальцем верхній жарок, посміхнувся, підбив у гору брилика.

— Хоча, конешно, Петро золото, а не хлопець, Майко! Вивчив своє діло, уміє поговорить, знає, що він робить. З Петра не згірший хлопак. Молодчина Петро.

— Задається він дуже, — заперечила дівчина явно неvigідну для її думок характеристику.

— То не наше, дочко, діло. Молодість, Майко. Вона й задається.

Майя нервово сіпнула шапочку, неспокійно поглянула на батька.

— Ви опортуніст, Дем'яне Омеляновичу, справжнісінький.

— Чиба яка! — посміхнувся дідок. — Опортуніст, кажеш, а може воно наоборот, навпаки?

— Як саме? — захвилювалася Майя, під ударами його знайомих очей.

— Та так, що моя дочка очі дере, а Петро на це уніманія не бере, — засміявся старий.

Майя крутнулася, наче її хто сильно вдарив. Щоки їй поїнялися ніжною позолотою молодости, а очі стулилися, ніби хотіли сховати від старого так несподівано викриту таємницю. Майя відчувала, що тяжко здобуту рівновагу вона одразу втратила і що тепер не тільки батько, а й усі, хто її бачив сьогодні, напевне дізналися з яких саме причин Майя Сніжок так скандально зрадила свою репутацію найкращого машиніста з ковальського. Але стан безпорадної розгублености тривав не більше кількох найкоротших хвилин.

Майя опанувала свої хвилювання, старанно заховала їх під байдужий тон не менш байдужої репліки:

— Ходімте, тату — простягла вона руку, а коли батько підвівся і пішов з нею поруч, Майя повернулася до Петра.

— Мені до нього мала гайда, тату, абищиця, — додала Майя, хапаючись і повернулася до гнівної брами, звідки якраз висунувся чорний ріжок паротягового димаря, новенького і потужного.

— А я не від того, щоб із старим Роменом посвататися. Петро молодець, Майко! Хороший зять.

— Дурниці, — кинула Майя — а якщо він вам найкращий, — боже помагай. Бажаю успіху!

— Мені, Майко? — аж зупинився батько.

— Атож, — із серцем сказала дівчина, уповільнивши ходу і байдуже спостерігаючи міцний рух чорного паровика.

— За Петра, дочко? Я, щоб за Петра?

— За Петра! — одрубала.

Дем'ян Омелянович наздогнав Майю, ухопив її за руку і широкосердо зареготав. Він демонстративно, по-молодецьки протер щетину сивих вусиків, випростав зігнуту спину.

— Так він, мабуть, не візьме, Майко. Куди вже мені!

— А може? — Майя кинула ці слова з таким боєм, що старий мусив зрозуміти дочку і зразу ж одкинути свої жарти. Він легенько обняв її за спину і тихо, ніби просячи пробачення за ті слова, сказав:

— Ні, я своєї дочки не віддам спроста. Не журися, Майко. Така дочка не оддається з жарту.

Майя полегшено зідхнула. Навала, круто сплетена із спогадів сьогоднішньої дошкульної образи від Ромена та викриття її захованих думок про нього, — одсунулася. Батькова теплота повернула її рухам звичайну пружкість, молодечу непокірність і непохитність. Вона притамувала біль образи, що постав з Роменової холодности та неуважности, одкинула думки, що згорталися навколо його, звільнившись від прикрого почуття ігнорування, яким як здавалося Майї, її завжди поштував Ромен. Вони дійшли до великого будинку заводууправи і Майя нерішуче стала.

— Так підемо, тату?

— А якже. Піду, дочко. Піду громить Аслоняна. Чи, може, з безпартійним батьком тобі не по дорозі? Хочу громить їх.

Майя весело зареготала. Жарти старого батька завжди поживляли її, обгортали теплом найглибшого почуття, певністю.

— Смієшся?

— Сміюся, тату. Раз ви сьогодні посадовили на черепаху Йогана Меллера, так засідати маєте повне право.

— Засідать не люблю, ну, сьогодні таке засідання, що треба йти.

— Підемо, — легко взяла його Майя за руку.

— Та не тягни ж! Упаду! — Майя не прощалася з веселим настроєм, хотіла продовжити його. Загасити в ньому неприємне почуття неминучої зустрічі з Роменом.

— А наздогнати і випередити ми ж мусимо, — кинула вона на повторний протест Дем'яна Омеляновича.

— Ми, старі, не підкачаємо, а що зробить комсомол, — побачимо — Тільки не так рвучко, Майко. Помалу та твердо — то й наздоженемо, а то тільки захекаєшся. Не сіпайся, Майко. Потихеньку, помаленьку.

— Знову опортунізм, — зареготала дівчина.

Дем'ян Омелянович ласкаво глянув на дочку. Він бачив, що вона жартувала, хоч слова цього дідок не любив.

— Наздоганяти це не бігти наввипередки. — Старий на хвилинку змовк, втомлено зупинився, підкинув вузькі криси чорного оладкуватого капелюха.

— Ти регочеш, Майко, а чи твій комсомол поміає, що наш завод тоді наздожене і випередить, коли ми візьмемо за ребоа техніку, навчимося робити все із свого матеріалу?

— Розуміє! Тут, тату, немає нічого нового. Це знає кожний піонер.

— Може і знає, тільки комсомол не так робить. Немає у нього повної сознательности.

— А хіба ми зриваємо плян? Хіба комсомольці працюють найгірше?

— І ви зриваєте, Майко! — жури́в батько, намагаючися не відстати.

— А бригада Сапіги, — вихопилася Майя. Там же зовсім немає комсомольців, старики?

Дем'ян Омелянович не відповідав, доки вони вийшли на майданчик другого поверху. Майя чекала.

— То, дочко, не ті старики. Не з тих стариків вони, Майко. А комсомол такі погано бореться. А подумай: для кого ми працюємо питаю?

— Для нашої пролетарської держави. Для нас, тату.

— Верно, Майко. Тільки не все. Верно те, що для держави нашої, для нас, а не верно ось що. Ми старі вже. Трудимосся, робимо. Робота йде — ця для всіх, ну найбільше для вас, для молоді, для піонерів, комсомольців, — дріботів Дем'ян Омелянович, ледве встигаючи за дочкою. — Це треба по́нimaть.

— А, ось що! — піднесено сказала Майя і повернула в широкі двері партійного комітету.

— Воно саме і є, — підтвердив Дем'ян Омелянович, наздоганяючи її. — Воно саме, — підкреслив старий і так переступив поріг, ніби він заходив зараз до своєї хати.

II

Затишний кабінет секретаря паркому зустрів Дем'яна Омеляновича в багнети не менш як півтора десятка пар очей. Пропустивши без особливої уваги прихід Майї, що був за звичайне явище, всі обернулися до невеличкої постаті Дем'яна Омеляновича і, запитально вичікуючи, змовкли. І не тому, що дідок прийшов на засідання, це було вдруге. Дем'ян Омелянович не раз уже порушив звичайні норми. Але увага всіх зосередилася на старому грубникові — голові цехкому ковальського — з інших причин. Дем'ян Омелянович сьогодні мав зовсім відмінний настрій. Це виявилось з того, як він увійшов до кабінету, як, скинувши шапку, привітався і, зваживши, що комітетчики засідання ще не розпочали, енергійно попростував до товариша Майфельда. Він ніби не помітив Максима Вовка, що сидів поруч із Майфельдом, обіпершись рукою об товсте сукно скатерти, не звернув уваги на Петра Ромена, який щось намагався довести Майфельдові, не вшанував поглядом свого старого товариша Пимона Перепічку, — представника дизельного цеху, ніби зневажливо поминув гурт комсомолят на чолі із секретарем заводського комітету комсомолу Юрком Загребою. Дем'ян Омелянович, здавалося, не хотів помічати нікого і просто підійшов до товариша Майфельда. Схопивши на очі його руденьку борідку, пильно і запитально, Дем'ян Омелянович

поклав на стіл брилика, розгладив його вузлуватими пальцями і найпростіше сказав:

— Сьогодні, товаришу Майфельд, найпозорніший день. Ти чув?

Товариш Майфельд підвів голову, кинув до старого жмут веселкового проміння двох блакитних очей. В погляді його яскраво виокремилася запитання, увага, просьба до старого. Давид Майфельд, певне, просив пояснення. Він не сказав жодного слова, та Дем'ян Омелянович зрозумів його й без слів. Старий знав, чого зайшов на засідання партійного комітету, знав, мабуть, і Майфельд.

— Старі кадровики ухвалили сьогодні посадовити на нашу черепаху ще й опудало пана Меллера.

Дем'ян Омелянович відчув, що всі присутні притихли, чекали що він скаже. Чекав і Давид Майфельд.

— Ми вирішили так, що раз наші темпи їдуть на черепасі, то ми з ними не тільки соціалізму не збудуємо, а наоборот, навпаки — привеземо на ній старого власника. Хай кожний дивиться, сознає і робить висновки.

Товариш Майфельд тепло всміхнувся. Борідка хилитнулася, трохи опустилася.

— Сьогодні вирішили? — уважно перепитав Давид Майфельд, ніби він не знав про це.

— Сьогодні, і пан Меллер уже їде. На ковальський і дивиться, одним окуляром, як Чемберлен. — За цим Дем'ян Омелянович енергійно зашилив у кишеню руку і ще швидше витяг звідти невелике полотнище червоного прапорця.

— Віддаю вам. — Слова його прозвучали залізною категоричністю безкомпромісового рішення, найсуворішим законом.

Майфельд незрозуміло подивився на старого. Хвилюючись, думав, що визначала така зовсім несподівана пропозиція, чекав. Чекали і всі останні.

— Ударницький прапор, що стояв на моєму місці рівно два місяці і три дні, віддаю вам. Категорически, товариш Майфельд. Без дискусій.

Присутні разом зрушили з місць, наче їм було подано команду. Щільно обступили діда й секретаря, виявляли неспокій, щирий подив.

— Зрікаєтесь, Дем'яне Омеляновичу? — Майфельд нервово поспівав двома пальцями кінець борідки. Він шукав відповіді, не міг зрозуміти, що визначали такі зовсім незрозумілі слова і ця пропозиція — здати у такий відповідальний час ударницький прапор.

— Що знаєте — те й робіть, а я його не буду держати біля печі. Сором пече сильніше, ніж піч, розумієте? — суворішав Дем'ян Омелянович.

Присутні повніше виявили очевидні ознаки неспокою. Адже ж зречення ударницького прапору від Дем'яна Омеляновича,

першого ударника, одного з кращих робітників ковальського цеху, мусило схвилювати кожного. Всі бо добре знали, що таких прапорців на весь цех не нараховувалося і семи десятків.

Дем'ян Омелянович загадково мовчав. Ледь-ледь посміхався крізь ріденьку щотину вусів.

Мовчання порушив Давид Майфельд.

— Значить, здається, Дем'яне Омеляновичу? Ослабла гайка?

Дідок заперечливо крутнув головою, застерезливо підвів сухий кулачок, напружив густе павутиння зморшків.

— Зроду й віку. Хіба б я поліз Меллера садовити. Зроду й віку.

Обличчя Майфельдові розігнало збрижжі напруги. В кабінеті загомоніли, вільніше зідхнули всі. Лапа тривоги, що на момент притиснула велику кімнату, поволі посунулась до дверей і, певно відчуваючи, що Дем'ян Омелянович продовжить свою думку, дряпнула по високих вікнах і миттю сховалася, звільнивши кімнату від напруги чекання.

— Свій ударний прапір я дарую комсомольцям. Нехай покажуть, як вони вміють виконувати наш плян.

Дідові слова загойдалися в молодечих оплесках. Дем'яна Омеляновича вітали довго, щиро й захоплено. А коли оплески привітань погасли — Юрко Загреба, узяв прапорець, підніс його вгору, поклав на стіл.

— Дем'яне Омеляновичу, — сказав він, — ваш виклик ми охоче приймаємо. Ударницький прапір старого червоногвардійця п'ятилітки стане нам за вимір нашої боротьби у виконанні промфінпляну. На нього матиме право тий, хто по-більшовицькому боротиметься за здійснення нашої виробничої програми. Цим прапором будуть володіти найкращі бійці, найпередовіші бригади, агрегати, найкращі комсомольці виробничники. Прапір цей ми приймаємо од вас, щоб повернути його вам тоді, коли комсомольський колектив ковальського виконає почесне завдання, вивершивши промфінплян, коли кожний комсомолец виправдає звання члена того молодого суспільства, яке в багнетному кільці імперіялістичних хижаків сміливо буде вільну соціалістичну країну.

Дем'ян Омелянович перевів погляд від Загреби, ковзнувся ним по запалених очах Петра Ромена, зупинився на Майї. Вона радісно привітала його найніжнішою усмішкою, оглушливо забила в долоні. Майне привітання підхопили всі. Тепер били в долоні не тільки комсомольці. Старого вітав завжди стриманий і зрівноважений Давид Майфельд, похмурий Максим Вовк, вайлуватий Пилип Перепічка, його вітали всі. І що спокійніше сприймав Дем'ян Омелянович ці оплески, завзятіше їх посилювали. В кімнаті вчинився такий тріск долонь, що вуха ломилися, лящала стеля, двеніли товсті шибки віконного скла і ладні були впасти. Та Дем'ян Омелянович махнув застерезливо рукою і зразу ж зняв оплески. Тиша загускла так, що коли Дем'ян Омелянович майже пошепки сказав перше слово, його почули всі.

— Так я кажу, товариші,—оплески добре, але плян буде краще.— Сказавши це, Дем'ян Омелянович зиркнув до Давида Майфельда і поважно сів до столу, майже поруч з ним.

— Не виженете ж старого?

Майфельд відповів йому щирою посмішкою.

— Тільки я так, щоб і голосувати.

Присутні стримано зареготали. Вимоги, що їх ставив старий, ішли наперекір до всіх статутів партійного керівництва, проте, Давид Майфельд не одкинув вимог Дем'яна Омеляновича.

— Ви ж проти нас не голосуватимете, Дем'яне Омеляновичу?

— Лишній вопрос товариш Майфельд. Мені, конешно, трохи свирбить.— Дід стих, глянув на Майфельда, швидко перевів погляд, зупинився на Васильві, лизнув очима Максима Вовка.

— Товариша Васильвіва мені вже не доганять. Він дореволюційний більшовик, а от перед Максимом Степановичем, як би сказати, соромно. Соромно за свою несознательність і перед товаришем Перепічкою. Я безпартійний, а півжиття проробив на-пару з Перепічкою.

— Ще не пізно, Дем'яне Омеляновичу.

— Я теж так думаю, товариш Майфельд.— Тільки не думайте, я не з тих, що з Павлівки—ви знаєте. Свідомо жив. Допомагав, а партія мені не підходила. Шукав усе такої, щоб на весь світ. Одна партія робочих.

— Така і є!— Дем'ян Омелянович ривко обернувся до Ромена.

— Тепер я бачу, Петре. Комінтерн це ясно, а раніше не помічав... Капебеу скрізь чув, а голова не доносила, що ця ж капебеу та гвинтик цілої партії, що світ старий закручує.

— А тепер ясно, Омеляновичу?— посміхнувся Ромен.

Майя насторожилася. Батькова розмова, що сходила на діалоги з Петром, їй рішуче не сподобалася.

— Ясніше ясного. Тільки волосся біле і в руках не той.

Майфельд підбадьорив Дем'яна Омеляновича, скинув оком на присутніх і, завваживши, що тепер вже зібралися всі, на кого чекали, запропонував почати засідання.

В кімнаті стало одразу тихо. Всі, крім Петра Ромена, сиділи за довгим столом, напружено чекали, що скаже секретар партійного комітету. Ромен стояв, обіпершись спиною об підвіконня, і коли на його зараз глянула Майя Сніжок, вона зрозуміла, що Петро всмоктувався в якісь глибокі мислі.

Майя також знала, що на сьогоднішньому засіданні Ромен буде неодмінно промовляти, а цього найбільше і не хотіла вона.

Давид Майфельд накинув щось у бльокноті, тихо одвів від столу борідку.

— Будемо починати, товариші. Перше слово має товариш Аслонян. Присутні міцніше притислися до стільців, напружили увагу. Кожний розумів з них, що доповідь, яка мала накреслити шляхи ліквідації дошкульного прориву, становила вісь, основу сьогоднішнього засідання.

Аслонян засвітив чорними очима, підійшов до секретаря і вичікуючи змовк. Видно, він вагався з тим, з чого саме почати, шукав кращої позиції, уможувався з думками. А що Аслонян знав, як до нього ставився партійний актив цеху і що сьогодні в цих питаннях буде бій, — вагання його зразу ж помножилися на безпорадне хвилювання.

— Давай, давай!

Аслонян озирнувся на Майфельдову репліку. Підігнаний від нього, він різко висмикнув з рота люльку і тихо почав:

— Я не буду вам розповідати про самий прорив. Ви це знаєте. Знаєте так само, що прорив нашого цеху заглиблює прорив у тракторному...

— У дизельному, — вставив слово Перепічка.

— У дизельному, правда, і паротягоскладальному. Словом, для мене ясно, що прорив нашого цеху стає марою загрози на всі основні цехи. Вам, безумовно, відомо, що ми робили все, щоб полагодити цей вилам, але для мене ясно зараз, що самі ми не впораємося.

Аслонян зосереджено змовк. Натуга мислі вирізбила на його високому чолі глибокі лінії, підтягла його всього, зосередила.

— Разом. Всіма силами будемо допомагати.

— Я це знаю, товаришу Майфельд. Але для мене ясно тепер, що своїми, я підкреслюю своїми, бо думаю про наші можливості, наш завод. Так кажу, своїми силами ми не впораємося. Це ясно.

Петро Ромен нервово одчахнувся од підвіконня. Він пильно глянув на Аслоняна, зупинив на ньому довше погляд, домагався від нього чіткої відповіді. Коли ж Аслонян і в наступних пострілах непереконливих слів не сказав нічого, крім давно відомих загальників, Ромен не стримався, перебив його.

— Твої конкретні пропозиції, Аслоняне!

Майя помітила трохи нервовий Роменів настрій, а що Ромен висловився саме так, як, певне, думав кожний із присутніх, бо його репліку підхопили абсолютно всі, — вона відчула перший неприємний удар. Сніжок, слухаючи Аслоняна, сама хотіла кинути таке ж саме запитання, навіть розкрила уста та її випередив Петро, посівши і цього разу місце загальної уваги й пошани від товаришів. Відчуття першого удару заскислило дівчині в серці, загостило її гнів до Ромена.

— Мої конкретні пропозиції? — Аслонян спитав так, що, здавалося, він наштотхнувся на високий мур, зайшов у безвихідний кут.

— Пропозиції — несподівано вигукнула Майя і, помітивши на собі уважний Роменів погляд, нахилилася до товариша Васильова. Кинувши свою вимогу. Сніжок злякалася, що Ромен сприйме її репліку, як підтримку собі, а саме цього і боялася Майя.

— Я скажу.

Аслонян змовк, потяг люльку і, пихнувши сивим димом, коротко сформулював її.

— Я думаю, що мене ніхто тут не може обвинувачувати в опортунізмі.

— Побачимо, до чого ти дійдеш — вставив репліку Дем'ян Омелянович. Його, здається, підтримала більшість, бо Аслонянова люлька здригнула в зубах.

— Питання ліквідації прориву в ковальському треба розв'язувати з погляду виходу з цього прориву усіх основних цехів, що так чи так залежать від ковальського.

— Тут немає нічого нового. — Попередивши Аслоняна, Васильїв пильніше зосередив на ньому свою увагу, чекав на ясну відповідь.

— Ваша правда, товаришу Васильїв. Я теж так думаю. Саме тому, що ми погналися за цим новим, ми й прийшли до зриву. — Аслонян кинув одвертий натяк на Ромена.

Ромен захвилювався. Він перехилився всім тілом, настирливо вимагав ясної відповіді, чіткої, недвозначної. Обличчя йому зашарілося, уста кинули протест:

— Аслоняне, ти довго будеш тягти?

— Не гарячися, Ромене. Такі справи голим ентузіазмом не вирішуються. Я хочу сказати ось що.

Аслонян зважив, як найкраще висловити свою остаточну думку, затягся сивим димом люльки, витяг її з рота.

— Нам треба визнати нашу помилку. По-чесному, по-більшовицькому засудити ліве перестрибування і повернути до того стану, який дозволяв нам у минулому виконувати програму.

В кімнаті знявся вихор заперечень. Думки всіх завирували в одному напрямку, забилися єдиною волею протесту, гніву, образою.

— Мудра пропозиція, — сказав, усміхаючись Давид Майфельд, — тільки я не думаю, щоб тебе, Аслоняне, тут хтось підтримав.

Майфельдову репліку вкрив ухвальний гуд, підкреслили рухи, змобілізували проти неї запал очей. Аслонян не міг не відчутися цього, і саме тому заговорив енергійніше.

— Звичайно, у нас є два шляхи. Я цього не відкидаю. Ми зможемо налагодити виготовлення чорновиків і для дизельного, і для тракторного і для паротягоскладального. Але ми вчинили б страшний злочин, коли б нашим лівим перестрибуванням одкинули геть увесь імпорт.

— Оце чітко і ясно, — вихопився Ромен.

— Чітко і ясно, товаришу Ромен, бо не давніше, як позавчора ви своєю високою кваліфікацією не змогли допомогти Сапіженій бригаді технічною консультацією поковки колінчастого вала і тим, як відомо, призвели не тільки до браку, знищення тисячі пудів дорогої для нас сталі, а ще й побільшили прорив. Це ясно? А ви ж — інженіри!

Майя Сніжок вдоволено посміхнулась. Вона побачила, що Ромен сприйняв Аслонянів закид надзвичайно боляче, а те, що він не відповів Аслонянові одразу, як це було завжди, ще підсилювало Майїне задоволення. Та Сніжок помилилась. Петро Ромен вирівнявся і, мов кіт на мишу, стрибнув на Аслоняна.

— Від помилок не гарантовані навіть найкращі спеціалісти.

— А від загону тисячі пудів сталі?

Аслонян бачив, що його нагадування дошкульно вразило Ромена, задоволено смакував свою перемогу. Та Ромен не міг здати Аслонянові.

— Сьогодні я можу консультувати, — заявив він.

З-за столу підвівся Давид Майфельд. Засідання бюро підійшло до надмірного тиснення і Давид Майфельд не міг припустити, щоб дорогий час витрачався на репліки.

— Ромене, ти матимеш слово, — сказав він ласкаво.

Давида Майфельда підтримали майже всі, а Юрко Загреба устав із свого місця і зразу ж підійшов до Ромена.

— Закінчуй, Аслоняне, — попередив його секретар паркому. — Не зволікай.

— Я закінчую. Мені вже ясно, що я тут підтримки не маиму. Але, якщо кожний з вас, товариші, зважить не тільки на наш завод, а гляне трохи ширше і зрозуміє, що наше лівацьке перестрибування веде до зриву радянського судобудівництва, напруженої роботи транспорту, до зриву постачання тракторів на наші колективні поля, — тоді кожному з вас стане ясно, що сотні карбованців, чи може й тисячі, які ми витрачали на купівлю матеріалів, платячи за це буржуазії золотом, били по світовому імперіялізму куди сильніше, ніж наше жалюгідне домашнє повзання, скероване на звільнення від закордонного імпорту. Ми виграємо копійки, а траїмо на цьому мільйони. Це політика зриву, нова форма шкідництва.

Дем'ян Омелянович скинув угору сиві щітки брів, жваво обернувся до Майфельда і, упіймавши його привітний погляд, рішуче сказав.

— А ти, Аслоняне, таки опортуністий. Так треба й записать. От що.

Присутні вочевидь підтримали Дем'яна Омеляновича, а Максим Вовк рішуче підсилив його репліку й пересів до старого.

Аслонян шпигнув діда колючим терном очей. Йому категорично не сподобалася не тільки його репліка, а й надмірна Майфельдова демократія.

— Про це мені скаже партія, Дем'яне Омеляновичу, але для мене ясно, — повернувся Аслонян до засідання, — що ми зірвемося. Ліві перестрибування є опортунізм і зрада, тільки з другого боку. — Аслонян потяг люльку і втомно сів до столу.

Після Аслоняна слово забрав директор заводу. Васильїв, не вагаючись, заперечив чисто всі Аслонянові міркування, довів всю їхню безплідність, обґрунтував Аслонянові твердження, як справжній вияв зневіри та недооцінки творчих можливостей робітничого колективу, визначив шлях до перемоги, що йшов, на його думку, через розгортання госпрозрахункових бригад, знищення махновської зрівнялівки.

— Аслонянова далекозорість, — сказав Васильїв на закінчення, — є по суті куряча сліпота, що призвела комуніста до імпортоманії. Вона кинула тебе, Аслоняне, в психологічний полон капіталістич-

ної залежності, а від цього лише один крок і до прямої зради інтересів робітничої класи. Я підкреслюю, що вихід із прориву лежить не на імпортних шляхах. Ліквідацію ганебного відставання ми зможемо і мусимо здійснити власними силами. Немає сенсу так само плекати великих надій і на допомогу від інших заводів. Те, що належить нам, ми можемо і повинні зробити самі. Ми це зможемо зробити, але для цього треба, щоб партійна організація ковальського навчила товариша Аслоняна іншої мови.

Аслонян рішуче підвівся, задирикувато кинув щось про образу його незаплямованої партійності.

— Я знаю, товаришу Аслоняне, що ти не вчорашній партієць, та на тебе тиснуть вчорашні сили. Партія оцінює комуністів по тому, як вони борються за здійснення побудови соціалістичної економіки і твої образи та посилення на партійний стаж є ознака твого капітулянтства перед труднощами.

— Справедливо, — кинув Максим Вовк. — Я пропоную дати слово комсомольцям, — глянув він до Майї Сніжок, коли директор заводу сів до столу. Може ти скажеш, Майко? — усміхнувся Вовк.

— Ромен, — тихо сказав Майфельд.

Майя неспокійно забила крилами вій. Вона дуже хотіла сказати перше, ніж висловиться Ромен, і те, що Майфельд надав слово не їй, а Петрові Роменові, примусило її не тільки відчутти нову поразку, а ще й стежити за Роменовою промовою з надзвичайною увагою. Майя хотіла сама заперечити Аслонянові думки, радо б вислухала їх від когось іншого, знала, що Ромен дасть гідну відповідь, але це не тільки не задовольняло Майю, а зовсім навпаки — дратувало дівчину.

Майя слухала Ромена особливо уважно, стежила за кожним порухом його тіла і бажала лише одного — щоб він десь спотикнувся, збився, сплутався чи навіть зійшовся у чомусь із Аслоняном. Та сподівання Майїні були зовсім марні. Петро Ромен говорив чітко, твердо і впевнено. А те, що всі слухали його промову з виключною увагою, сприймали її, як свої думки, як голос цілої класи, — це посилювало Майїні нервування.

— До того, що сказав Аслонянові товариш Васильєв, додавати немає чого. Те, чого не розуміє товариши Аслонян, не є загадкою навіть для наших піонерів. До того ж він, як папуга, повторює те, що кажуть німецькі інженери Шумахер і Райблен. Я хотів, товариші, розкрити це питання з іншого боку. Устами товариша Аслоняна говорить не тільки опортуніст. Його устами розписалися тут усі, хто не бачить далі від свого носа, хто, думаючи про будівництво соціалізму в нашій країні, виходить з міркувань свого опортуністичного барлогу. Партія поставила перед нами не тільки бойове завдання опанувати техніку для побудування соціалізму. Партія підняла прапор боротьби за оволодіння мільйонними масами вчення класиків марксизму.

— Для виконання планів?

Аслонян, кинувши глузливу репліку, одразу ж знітився. Присутні не тільки не підтримали її, але й не виявили до неї найменшого інтересу.

— Так, товаришу Аслоняне. Вивчення марксизму-ленінізму, опанування залізної діалектики Сталіна стане нам за ту зброю, що з нею ми переможемо найтрудніші технічні фортеці. Я не буду ілюструвати моєї думки багатьма прикладами. Я наведу лише один з них, але такий разючий для тих, хто його не знає, і такий повчальний для опортуністів, що він повинен примусити добре подумати навіть товариша Аслоняна. Треба знати, в якому ми стані, знати, куди ми йдемо.

— Коротше, Ромене, — кинув Давид Майфельд.

— Я дуже коротко. Всі знають, що без опанування класиків марксизму ми не зможемо не тільки ясно знати, що ми робимо, куди ми йдемо, а й того, як поцінювати писанину заклятих ворогів соціалізму. Кілька днів тому мені до рук потрапила остання робота Карла Кавтського — цього оскаженілого ворога соціалізму, старого холоуя імперіялістів усіх країн, їхнього стовпа.

Петро Ромен помітив на Аслоняновому обличчі зморшки призьрилої посмішки, як і те, що Аслонян лагодився реалізувати цей посміх на заперечливу репліку. Ромен одразу вирішив його роззброїти, міцніше притиснути до стільця.

— Ваша посмішка, товаришу Аслоняне, кривить вам не тільки рот, а й розум.

Майя підхопила Аслонянове обурення, упіймала себе на співчутті до його репліки, рішуче одкинула думки ці.

— Говори про Кавтського. Це велика допомога у виконанні промпляну.

— Велика, товаришу. Тільки ви її не зрозуміли. Карло Кавтський у своїй останній реляції-доносі на соціалізм пише про капіталістичну кризу. І знаєте, яких висновків він доходить? Він не бачить того, що закон криз є вислід з капіталістичної системи виробництва. Він, як продажний писака, забув цей закон. Карло Кавтський твердить, що криза, яка здавила обценьками горло капіталістичному світу, походить від неупорядкованости великих ринків варварського Сходу. Росія й Китай — ось причини кризи, що їх висовує Кавтський.

Аслонян відчув, що останні Роменові слова не викликали потрібного ефекту і підбадьорений з того задирикувато кинув:

— Які ж висновки? — Аслонян посмідився і навіть випростав зігнуту спину. Майя підтримала його, стверджуючи нахилом голови, хотіла, щоб Ромен сказав щось не так, збився.

— Які висновки, товариші? Висновки вже робляться. Світовий імперіялізм почав їх робити давно. Десятки провокацій, що їх зазнала наша держава протягом останніх років, вбивства наших закордонних представників, галас про радянський демпінг, брехні про примусову роботу в нашій країні, економічна бльокада, таємні угоди проти нашої країни і, нарешті, останній розбій японських

імперіялістів на Сході, організація білогвардійців усіх кольорів, від білого до жовто-блакитної петлюрівщини, з жалюгідними трубадурами українського хуторського фашизму — Маланюками — ось висновки, що їх роблять імперіялісти з теорій старого песа капіталізму. — Ромен кинув погляд на Аслоняна, закінчив думку. — І якщо з розгрому поневоленого Китаю ми не зуміємо зробити тих висновків, що, розриваючи його на шматки, японський імперіялізм, та й інші, стоячи по коліна в крові поневоленого народу, спрямовує жерла гармат на захід, що поділ Китаю — це дія в цілій системі антирадянських плянів, — ми не зможемо, товаришу Аслоняне, — Ромен рішуче повернувся до нього, — зрозуміти і величезних завдань колосальної відповідальності оволодіння технікою та нашого остаточного звільнення від закордонної залежності. Золото нам потрібне для нашої країни, але справа про імпорт, чи повне наше розкріпачення від закордону є справа ширша, є справа „хто кого“. Сьогодні це питання вже вирішено на нашу користь. Але з нас були б короткозорі політики, з нас були б Аслоняни, коли б ми заспокоїлися на цьому і не дбали б гарантувати себе на той випадок, коли капіталістичні вовки посунуться на нас хмарами бомбовозів, щотиною багнетів, клекотом танків і кулеметів.

— Нічого нового, — кинув Аслонян. — Америка.

— Нове тут те, товаришу, що ми мусимо самі навчитися виробляти найскладніші машини, звільнитися від імпорту і в боротьбі цій заощаджити десятки мільйонів карбованців, які ми витрачаємо тільки на нашому заводі на ті речі, що ми їх мусимо і зможемо зробити самі. Про комсомольців ковальського я скажу так. Жоден з нас не вийде з цеху доти, доки не буде зліквідовано прориву... Жоден з нас не матиме права на почесне звання молодого комуніста, члена нашої спілки, якщо він в найкоротший термін не опанує техніки.

Захоплюючий поклик долонь підхопив Роменові слова. Він залушав Аслонянові в ушах, забився в стінах, здавалося, загасив соняшні промені, що косо пробивалися у вікна, виніс шибки, покотився в цехи.

З місця підвівся Дем'ян Омелянович і за ним Давид Майфельд. Омелянович весело всміхнувся до Ромена і тепло потис йому руку. Майя глянула в той бік і зразу ж одвела очі: батькове захоплення Роменом її дратувало.

— Оце програма наша, синок, — сказав старий. — З нею ми скинемо лапату черепаху, а ти, Аслоняне, таки опортуніст. І хочеш чи не хочеш, а з Кавуцьким ти за одно. Он як.

Аслонян обурено схопився, але його гнів застеріг Давид Майфельд.

— Спокій, товариші. Я хочу теж сказати. — В кімнаті залягла тиша.

Майфельд коротко сформулював завдання, що стояли перед ковальським, пожурих Аслоняна, розкрив причини проривів, що зростали на плідному ґрунті знеосібки, зрівнялівки та браку

відповідальности провідних товаришів з ковальського і, запропонувавши низку конкретних пропозицій, неголосно спитав:

— Згода, товариші? Додатки якісь будуть?

Члени комітету відповіли повною підтримкою.

— Далі, — сказав Майфельд — у нас питання про допомогу підшефному селу. Ми маємо звітти погані відомості. Їх підтверджує і оцей лист Харитона Кочерги — голови колгоспу. Справа ходить про виділення кількох товаришів і зокрема про посилку туди одного члена комітету. Підшефам треба допомогти ліквідувати хлібну заборгованість, підготуватися до засівної кампанії третьої весни. Ми намічали послати товариша Перепічку, а він мусить підібрати собі бригаду. Немає заперечень?

— Немає, — голосно відповіли всі.

— Тоді перейдемо до питання про створення госпрозрахункових бригад. Товаришу Васильєв, будь ласка.

Присутні змовкли, вирівнялися на своїх місцях, чекали, що скаже директор заводу.

Квадратова кімната набрякла тишею. Так пекучого літа напухає дощова хмара. Стан цей був винятковий, незвичайний, та навіть більше — він надзвичайний. Так буває тільки тоді, коли Петро Ромен, одпрацювавши ранкову зміну, дозволяв собі занедбати одно з найменш важливих прокурених заводських засідань і повернути додому не пізніше, як о п'ятій вечора. Але це трапляється так рідко. До того ж Петро Ромен не чекав сьогодні на той вагон шостої марки трамваю, на якій за кондукторку працювала Галина Берман. Він вирішив добутися додому раніше, виспатися і добре попрацювати.

Тиша виповнила кімнату до вінець, залягла у кожній щілині, забила вікна й двері, залила кожну річ, закувала її в мовчання. Але це була проста омана. Петро Ромен, поринувши в мислі, не чув, що діялося навколо нього. Він, припавши до книги, спрагло вичідував з неї мислі великої світової істини, пізнавав шляхи людської історії, закони боротьби клас. Захоплений читанням, Ромен не міг почути, що з плетева залізничних колій безугавно погукували паротяги, десь гримотіли невтомні нічні трамваї, а над його головою, — з кімнати третього поверху, — легко долітав відгук нехажених кроків.

Петро Ромен перегортав сторінку по сторінці і, дійшовши місця де Фрідріх Енгельс освідчував Маркса у своїх інтимних справах, — зупинився. Він згадав Галіну Берман. Лице йому випромінювало радістю, тим теплом, що його дає тільки справжнє кохання, до якого не встиг ще нашаруватися одвічний леп спільного ліжка.

— Харашо жити! — сказав голосно Ромен. — Голос його нагло сколихнув тишу, віддався у блакитному абажурі настільної лампи, забренчав десь у шибках високого вікна.

— Харашо жити! — повторив він і підвів голову. — За вікном падала ніч. На шклянні полотнища будинку державної промисловости світання виливало цистерни золотого проміння. Будинок горів. Вечері, дивлячись на нього, Ромен мріяв океанськими пароплавами, тепер будинок нагадав йому, що ніч минула. Треба було збиратися на завод.

Ромен підвівся, озирнув кімнату і з сумом подумав, що ніч була аж надто коротка. Далі він спіймав кроки з третього поверху, прислухався і безпомилково визначив, що вони належали Давидові Майфельдові. Товариш Майфельд оселився тут разом з Роменом, разом з ним працював на заводі, як і більшість мешканців цього будинку, але Давид Майфельд, певне, сьогодні не поспішався. Він кілька років працював за секретаря партійного комітету, і те, що Давид Майфельд таки досить часто приходив на завод разом із першою зміною, не входило до його обов'язків. Це добре знав Петро Ромен і, пожурившись з обмалі часу, що припадала йому на читання, — він ще раз повернув до листування великих людей. Увага його зосередилася на відомому листі Фрідріха Енгельса до Бебеля.

„А всеж таки ти, старина, не правий, — подумав Ромен. Можна любити Марксову Німеччину, захоплюватися її старою соціально-демократією, але неправильно думати про неї, як найвищу, завершену партію цілого світу. Соціально-демократія дала такі налиті соком колоси, як Карло Лібкнехт, алеж вона постачала і вірних собак капіталізму. Непримеренний Карло Лібкнехт і Носке — ось діяпазон, ось бігуни тієї партії“. — Петро Ромен подумав трохи, вирішив показати цього листа Майфельдові, почути його думку. Нижче нахилився до книги і тихо, але так ясно і чітко сказав: — Ні, товаришу Енгельсе, не правий ти. — Ромен одклав листування, заглибився в мислі. „Історія знає блискучі сторінки з діяльності німецької соціально-демократії — думав він, — але наша доба випередила й перекрала ті, здавалося, недосяжні ідеали, якими ви мріяли. Саме молода соціально-демократія, — більшовики старої Росії, цього жандаря Європи, на якій справедливо лежало тавро недовіря цілого соціалістичного світу, урахувавши поразки всіх революцій, збила залізну труну капіталістичному суспільству. Братерська солідарність народів старої Росії поклала цей капіталізм у домовину“.

Ромен вирівнявся на весь зріст, ще глянув на золоте сонця, захався.

„Нічого — думав він, — що сьогодні, не зважаючи на гостру кризу, капіталізм ще міцний. Ми покладемо його на обидві лопатки. Я це знаю, як і те, що п'ятилітній плян нашого заводу ми виконаємо за три“. З цим Ромен згадав Аслоняна, його впертість триматися своєї лінії, не зважаючи на ухвалу паркому, вирішив збити його, довести, що він помиляється.

В коридорі легко скригнули двері. Ромен знав, що то вийшла стара матуся, як і те, що вона зараз покличе його снідати. Він

згорнув товстий том листування, одіслав вибране листування Енгельса, щоб узяти його з собою, і сам пішов назустріч до матері.

— Я маю лише п'ять хвилин, мамо.

Мати уважно, якось аж боязко глянула на сина і тихо, з визначенням провини, сказала:

— Сьогодні, Петрусю, поганий сніданок. — Несміливі рухи її підкреслили почуття визнання своєї провини, а голос був їй непевний, майже благальний.

— Не дістали вчора?

— Ні! — Мати сказала це так тихо, що Ромен навіть не почув, але з її рухів, з того, як світилися її очі, з того, що вона не знала куди сунути свої руки, Петро зрозумів, що мати не хотіла ознайомлювати його з плануванням кооператорів.

— Поснідаю на заводі.

Мати видавила посмішку, нічого не відповіла. Важко їй було пустити сина без сніданку, але бажання це не залежало від її волі.

Ромен накинув пальто, озув калоші і вже хотів вийти, та раптом зупинився.

— Глядіть, матусю, щоб тільки самі не голодували.

— Хіба мені багато треба, синок, — усміхнулася вона. — Петро відповів їй підбадьоруючою посмішкою і, довідавшись, що сьогодні вона одержить місячну пайку, — хутко пішов до дверей.

— А все таки мало милять чуби нашим кооператорам — подумав він, застібаючись, і відчинив двері.

Ромен обійшов заріжжя і за хвилину вийшов на пішохід. Робітничий будинок вигортав на пішохід десятки робітників. Вони об'єднувалися в гурти, поспішали до трамвайної зупинки. Ромен побачив, що попереду пішла Майя з Дем'яном Омеляновичем і трохи затримався.

— Rot Front! — запально продзвенів молодий голос і Ромен підвів голову. З балкону третього поверху до нього всміхався Віллі Райблен. Він весело поляскував себе по голих, у коротких штапцях, ніжках і щосили реготав.

— Доброго ранку, Віллі!

— Батько сьогодні штрайк! — крикнув застережливо хлопець.

— Страйк? — Ромен, знаючи, що син Райбленів жив не у великій злагоді з батьком, затримався.

— Валюти, каже, нема, пайки нема — працювати не хочу, — сміявся Віллі, низько перехилившись через залізні поруччя балкону.

Ромена зацікавило це повідомлення, примусило звернути більшу увагу на Вільові слова.

— Що ж він каже?

— Поїдемо до Німеччини...

— А ти, Віллі?

— Я не поїду, у мене з Луїзою змагання. — Віллі високо зняв угору кулак і наївно й захоплено вигукнув:

— Rot Front! Смерть буржуям! — За цим Віллі рвучко повернувся до дверей і голосно, щоб його почув не тільки батько, а й Ромен, ще завзятіше додав.

— Не поїду!

— Rot Front! — крикнув на прощання Ромен і щосили побіг до зупинки.

— Від заводу долетів хрипкий поклик першого гудка. І враз, наче змовившись, його підхопили десятки інших. Повітря виповнилося зазивним покликом, безупинним трамвайним гудінням, а вулиці густо зарясніли робітниками, що поспішалися, дбаючи не запізнитися.

Петро Ромен поспішав до зупинки і хоч зараз прогук уже перший гудок, — він вирішив чекати на ту марку трамваю, де працювала Галина. Аджеж учора Ромен не зміг побачити її; тож просто поїхати на завод і не побачити її й сьогодні ранком він не припускав навіть думки.

Зупинившись на перехресті двох вулиць, Петро Ромен схвилюванно чекав на дівчину. Трамваї проходили ешелонами, впливали на перехрестя вулиць і, повертаючи на заріжжя, тоскно гули, випромінюючи ранок яскравими світлозеленими вогнями електричного сполучення.

Петро Ромен пильно вдивлявся у той напрямок, звідки мала прийти потрібна йому шоста марка, вагон, де працювала Галина. Він хвилювався: марка, наперекір його бажанням десь барилася, а за кілька хвилин мусив розкрити зазивну пащу другий гудок.

— Але я не піду, — категорично вимовив Ромен і нервово натяг кашкетку, зсунувши її аж на лоба. Затиснена шкіра нагадала йому, що він потяг млинець кашкетки аж надто енергійно і Ромен одним рухом підбив її вгору.

— Але я діждуся, — повторив Ромен ще настирливіше, пропускаючи ешелони вагонів. — Діждуся, — ствердив Ромен і міцно уп'явся в землю ногами, наче боявся, що вони самі зарухаються понесуть його на першу-ліпшу марку, що безконечною парадом проходили повз нього.

Ромен не сходив з місця, не зводив очей з тієї лінії, що була йому зараз найлюбіша, полохко озирався. Він знав, що хоча всі робітники й поспішалися, проте Ромен устиг побачити не одного із своїх знайомих. А саме їх він найбільше й тривожився. Ромен не міг сказати жодному із своїх товаришів, з яких причин він вартує на стрільці, не хотів, щоб хтось спитав його про це, навіть трохи боявся. Але найбільше Роменові довелося згадувати зараз про батька.

„Не прийти своєчасно в цех — скандал — думав хлопець“.

Батько працював на третій зміні і до того ж у тому самому цехові, що й Ромен. І коли ж Петро не прийде сьогодні в цех разом з робітниками першої зміни, — батько глузуватиме протягом цілого місяця.

— Що ж робити? — безсило вимовив Ромен, що було зовсім непритаманним його міцному тілові та не менш безжурній вдачі.

Хіба, може, вона сьогодні не працює? А леж ні! Вона ^тмусить сьогодні працювати, — заперечив Ромен перше припущення. — Буде дивитися, чи я очікую. Ні, не можу, чекатиму.

Петро Ромен зійшов із свого постійного місця біля стрілочникової будки й став серед робітничого натовпу. Загальна хапливість та нервовість зростала з кожною хвилиною: всі поспішалися — за кілька хвилин кликне другий гудок і з того моменту кожному вистачить часу тільки на те, щоб доїхати до заводу, переодягтися, підготуватися до праці. Робітники енергійніше зустрічали кожний трамвайний ешелон, завзятіше кидалися на нього, одвоюючи стільки місця, щоб поставити десь принаймні одну ногу чи повиснути тулубом між десятками інших, хапалися за поруччя, а коли не вистачало місця й там, — сідали позаду, на дугу. Кожний вагон, що відходив із зупинки, мав вигляд весільного поїзда, нагадував вихід армії із того невіддаленого наступу, де губиться свідоме керівництво команди і кожний відступає за своїм пляном і командою, на свій ризик.

— Але я дочекаюся, — кріпився Ромен. Та не встиг він закінчити й думки, як на плече йому несподівано лягла мідна рука, така небажана і недоречна зараз.

— Запізналися ми, Петрусю. — Ромен раніше ніж обернутися на Вовків голос, похапливо глянув на свої окістя рук, до болю затиснені в міцні вузли кулаків, подумав, що, мавши не абияку фізичну силу, він не тільки сам сяде до того вагона, який обере, а й кине до нього з десяток інших.

— Ще часу вистачає, — обернувся він до Вовка. Ромен сказав це так упевнено і так твердо, що Максим Вовк мав усі підстави заперечити йому.

— За хвилину, Петрусю, другий гудок. Такого ти не їдеш оцим? — простягся Вовк до вагона, що швидко підходив на зупинку, вщерть переповнений робітниками.

— Поїду іншим — спокійно кинув Ромен і нервово одвернувся.

Ромен хвилювався. Запізнюватися йому, як молодому інженеру рові-ударникові, не випадало, але і недочекатися на прихід того вагона, з яким мусила приїхати Галина, — він теж не міг.

— Ще одну хвилину, — вирішив хлопець, напружуючи увагу. Ромен витяг годинника, похапливо глянув і ще швидше сховав його до кишені.

Ешелони, ніби відчуваючи настирливу вимогу робітників, прискорювали рух, зменшували зупинки, гнали наниз з неймовірною силою, поспішалися довести їх на заводи без запізнення.

Петро Ромен гаряче зустрічав кожний лоб вагона, пильно перевіряв марку, шукав знайомий номер і з гнівом одвертався.

— Це чорт знає що! — хвилювався він.

Минала остання хвилинка. Ромен не міг далі чекати, але як поїхати, коли цей крок цілковито нищив усі його плани? Як стрибнути до іншого вагона, коли Галинин, може, був від нього не більш як за три хвилини.

— Буду чекати, — категорично промовив Ромен і знову одійшов до стрілочникової будки. Та легко вирішити це. Значно бо важче було дотримати його у таких умовах, і Ромен це розумів.

— Ще одну хвилину, — перевірів він годинника. — Не може бути, щоб я недочекався.

Над містом з'явився другий гудок машинобудівельного гіганта.

Повз Ромена пробіг, не озираючись і аж падаючи, опедькуватий Отто Вольф, поспішно кинув обіддям окулярів назустріч вагонові, з розгону учепився за поруччя і, хилитнувшись, повис на одній руці, а обернувшись, побачив Ромена.

— Запізнилися, товаришу!

Ромен стримано привітав його вимушеною посмішкою, щось одповів йогож німецькою мовою, але з місця не рушив. Вагон рівно поплив наниз і хутко заховався за рогом. Ромен згадав, як здивував він Вольфа досконалим знанням німецької мови, коли вони зустрілися з ним уперше, пригадав Райблена і знову повернувся до вагонів.

— Це останній. Ще одна хвилина і я запізнюся. Ромен похмуро озирнувся. На зупинці замість робітників отарилися домашні господині. Ромена поиняв якийсь біль, гнів і разом розрада. Він думав, що сьогодні йому вже не встигнути своєчасно на завод, що там буде чекати на нього бригада ковалів, збільшуватимуть прорив, а батько засміє його й заїсть, коли до третього гудка Петро не з'явиться в прогоні ковальського.

— От ули парняга, — відхнув хлопець. — От, брат, до чого може довести ця історія. — Роменові підупадав настрій. Йому нестерпними стали всі домашні господині, у яких час не регламентовано, та й часу того скільки завгодно.

Але ось вдалені з'явився, може, останній ранковий вагон. Ромен бистро метнув очима і цілком вірно вирішив — „це він“. — Постать його враз розправилася на весь зріст дебелого і стрункого юнака, зарухалася і з надзвичайною силою кинулася назустріч. Та легко Роменові ускочити в любий вагон разом з робітниками і в стократ важче було пробити мур корзин, кошолок, оклунків та чемайданів. Ромен вирішив одразу ухопитися за поруччя, але біля входу до вагона створилася така навала, що розтягти її без десятка міліціонерів годі було й думати.

Та в цьому вагоні, як і завжди, стояла на своєму місці Галина. Хіба ж Ромен міг капітулювати, не сісти до нього? Аджеж у Ромена було за що воювати. Поперше він тішив себе надією поговорити з дівчиною і гірко думав, що часу йому повнотою вистачало, щоб доїхати завчасно на завод і зовсім обмаль лишалося на те, щоб надивитися на Галину.

— Раз мати вродила — раз і помирати — засміявся Ромен і стрибнувши, дістався руками жаданих поруч. За цим він напружив усе тіло і легко гойднувшись в повітрі ногами, — став на ганку.

Вагон різко хряснув сигнальним дзвоником і, одгортаючи густий натовп господинь, які безтямно збиваючись у купу, вели на нього атаку, розгорнув їх і скажено понісся вниз.

Крізь шкляну стінку, що так недоречно зараз роз'єднувала тіло вагона, Ромен зустрівся з племінними очима Галини.

Вагон летів на скаженій швидкості.

Петро Ромен повернув міцними раменами і, розкравши збитих у найміцніший перистий клубок господинь, зайшов до вагону.

Галина радісно привітала його усією мостою і, забувши на мить свій нелегкий обов'язок — обділяти пасажирів квитками, — дивилася на нього широким розрізом гарячих очей.

Петрове тіло співало і вагон нісся наниз божевільно швидко.

IV

Трамвай узяв невеличку гору на міст і легко пішов униз.

Ромен тривожно озирнувся. З його погляду можна було зробити той висновок, що короткій подорожі надійшов край. І цьому була правда. Вагон загарчав на гальмах, а коли вагман вимкнув струм току, він сіпнувся назад і безсило зупинився.

— Загоди! Галина вимовила це слово так неохоче, що Ромен навіть завагався: сходити йому зараз чи проїхати ще з нею. Але на міркування не вистачало часу. Він ірвонувся до неї і швидко, захоплено заговорив. Але Галина з того нічого не зрозуміла. Аджеж трамвайний вагон абсолютно не пристосований для таких розмов. Коли ж додати до цього ще й те, що люду в ньому містилося зараз у десять разів більше проти визначеної норми, то стане цілком ясно, що Галина таки могла й не почути.

Просуваячись швидко до виходу, Ромен і сам помітив, що дівчина не зрозуміла його. Відчувши, що вагон рушив, він сильно натиснув на тих, хто стояв йому на шляху і загубивши звичайну стриманість, голосно крикнув:

— О сьомій в-опері! — За цим Ромен зробив ще один велетенський крок і злетів з ганку.

Галина вся аж сіпнулася, боязко припала до вікна. Вона знала не один випадок, коли Ромен стрибав на ходу, але зараз він так стрибнув, що їй похололо в ногах.

— Уб'ється, — стріпнулася дівчина всім тілом.

Але за мить вона вже рівно стояла на своєму місці, вище над усіма. Ромен учвал біг тією вуличкою, що вела до його заводу, лишивши їй гарячі щоки та ту незручність перед пасажирами, що без слів розкрила її із ним стосунки.

Галина зазнайомилася з Роменом зовсім недавно і ці випадкові пасажири були за перших свідків, хто міг дізнатися про любовні перестукування її захопленого серця. А саме воно й заважало їй зараз працювати, шалено гнало кров, вкриваючи її трохи блідувате обличчя непідробленою фарбою свіжої молодости. Дівчина відчувала на собі сотні чужих очей, гостроту зацікавленості й навіть почула кілька не зовсім стриманих реплік. Це остаточно знервувало її, притисло у закуток вагону, ніби скувало їй руки. На якийсь момент вона забула навіть свій обов'язок перепитувати

про квитки. Але цей стан тривав не більше кількох хвилин. Галина перемогла хвилювання, підвела голову.

— Хемз!— сказала вона голосно і, знаючи, що зараз всі вийдуть, бо вагон дійшов кінцевої зупинки, легко зідхнула. Тепер Галина вирівнялася зовсім і, зачекавши, мов ввічлива господиня, доки зйдуть усі, легко зіскочила із свого закутка. У вагоні тепер було просторо і навіть мило якось. Дівчина могла зараз думати тільки про нього. Галина швидше відчула це, ніж зрозуміла. І коли б не нова навала пасажирів, що полилися до вагону з усіх боків,— вона б довго мріяла сьомою годиною вечора. Але за хвилину вагон знову повний— він рушить робити своє невтомне вічне коло і Галина примушена буде незмінно вимінювати пятаки, гривеники й копійки, обдаровуючи пасажирів дрібними шматочками квитків з рулону сизуватої стрічки.

Ромен поспішався. Він ішов так, ніби за ним гналися на конях, і ноги пересував з такою швидкістю, наче йшов він не по землі, а по гарячій пласі чавунової плити. В голові горіла думка про запізнення, хвилювала його, примушувала переходити на собачу ристь. За те ж серце йому цвіло. Воно випромінювало стільки радості й захвату, що ними можна було б щедро обділити цілий робітничий колектив заводу. Ромен відчував, як потужно пульсувала йому кров, туманіла од її шалу голова і ноги самі летіли вперед.

— Прекрасне життя! Прекрасне все!— думав хлопець. І в цьому захваті Ромен міг не тільки посміхнутися кожному, хто йшов йому назустріч, чи кого він випереджав. Він ладний був затиснути в обіймах цілий світ, бабусю, що злякано обернулася, побачивши його шалену ходу, пацана, який, уместившись проти останніх скупих бризків осіннього сонечка, випробовував міцність котячого хвостика, галасливих перекупок, що торгували біля заводської брами звичайним насінням, і навіть товариша Охріма— вартового міліціонера, завжди мовчазного й похмурого. Ромен почував що цілий світ перед ним розкрив свої найтаємніші сховища і, розкривши їх,— віддав йому все, що нагромаджено віками людської мислі й праці.

— Прекрасне життя!— сказав голосно Ромен і раптом став. Поперед: стояла черга з робітників до заводської брами. Всі поспішалися, бо ось-ось мав пролунати третій гудок. Ромен похапцем, дуже поспішаючись перевірити кешені. Хвиляста тривога пробігла йому лицем.

— Ну, й зануда ж ви, товаришу Ромене,— вирвався голос повний самодокору.— І як ви додумалися йти на завод і забути перепустку— додав хлопець і розгублено озирнувся. Знавши почуття високої принципиальності заводських брамників, Ромен був певний, що вони його так не пропустять. Тож постало нове і зовсім несподіване завдання.

— Як пройти? Та часу на розміркування не лишилося. Помітивши, що хвіст черги зник за брамою, Ромен гойднув міцними ногами і не більше як за секунду став на територію заводу.

Брамник, не вдрівши, як проскочив Ромен, розгнівано ступив за ним, але Ромен вигукнув йому номер своєї робочої марки і швидше, ніж брамник устиг вимовити звичайне незадоволення, зник у проході між першими корпусами закурених цехів.

— Чорт довгоногий! Я тебе упіймаю — пробубонів старий і зозла сплюнув. Брамник добре знав чорнявого, наче висіченого із чавуну Ромена, знав, що він молодий інженір ковальського цеху і користався великою пошаною найкращих робітників цілого заводу, проте, вчинку цього брамник не хотів простити навіть Роменові.

— Що ж, хіба нас настановлено сюди горобців стерегти? — ображено бурмотів старий. Незадоволений з порушення законів входу на завод, що його припустився Ромен, старий суворіше перевіряв кожного, хто підходив до брами.

Робітників рідшало і старий виглянув за одвірки прохідної.

— А ну, розійдись — гукнув він до черідки цигарочників. — Знайшли де торгівлю відкрити! На базар! А тут робота в людей.

Хлопчаки, добре знавши діда, — враз розкотилися. Та не більше як за хвилину вони зійшлися знову і, наче нічого й не трапилося, пропонували суворому брамникові закурити.

Над заводом, розносячи хрипке тримтіння далеко за місто, знявся третій гудок.

— Оце й край. Хто запізнився — прогульник-симулянтович — вимовив задоволено дідок, і тепер ще пильніше став на варті. Зараз він не пропустить на завод нікого. Нехай благають, лаються, клянуться — дідок буде вперто стояти на своєму місці і невтомно повторювати:

— Ледащо-Симулянтович. Гуляка. З похмілля. — Та чимала у діда Андрія номенклатура для тих, хто насмілиться порушити сувору трудову дисципліну й запізнитися. Коли ж хто намагатиметься заперечити, — дід Андрій зуміє дати одкоша. Він виріс на цьому заводі, добре знав, щоб було раніше і, не вагаючись, заявить:

— Сім годин праці, а ти ще й запізнюєшся? А дванадцяти, як ми по двадцять років одробили, не хочеш? Ех, молокососе ти, а ще хочеш вчити старого. Порядок так порядок, а ні, так зніміть мене. За це робітники назвали старого Андрія „дед директор“, і він не гнівався.

— „Дед директор“, а на кого ми працюємо — жартувала задиркувата молодь.

— На себе. Тепер на себе, а спробував би ти попрацювати, коли тут був хазяїн, — говорив щиро дідок, не розуміючи, що молодь просто гострила свої невсипущі язички. Вона реготала, підкреслено натякала на дідове пальто наймоднішого крою, що саме і прислужилося до надання дідові титула „директор“, і знову переходила до якихось запитань — простих до неможливого в устах нового покоління і таких контрастних, коли їх прикласти до семидесятилітнього віку старого ветерана праці „деда директора“.

З вулиці долетіла пронизлива сирена авта.

• Дід Андрій виглянув з-за важкого вушака брами і строго

вирівнявся на своєму місці. Машиною завжди приїздили керівники заводу, і дід Андрій приготувався зустріти їх найсуворіше.

Машина десь крикнула ще раз і, шелестко зашипівши на збитому, промасленому мастилом і сажою брукові, стала проти брами.

Дід Андрій глянув у бік машини, упізнав на ній директора заводу Васильїва та секретаря парткомітету Давида Майфельда, усміхнено вирівнявся, готуючись застосувати до них усі правила перепуску на завод.

Дверцята авто різко хряпнули і товариші разом зійшли на землю. Шофер висунув голову, гукнув привітанням до діда Андрія. Але дід Андрій мов не чув того: стояв мовчки, напружено й рівно, наскільки дозволяв йому семидесятилітній вік.

— Пропуск! — зустрів суворо дідок, коли товариші підійшли до брами. І в цій дідовій вимозі не виокремилася й крихта того добросердного воркотуна, який протягом довгих годин жартівливо сперечався з молоддю. На контролі стояла зараз рішуча, сувора й непримиренна людина, що найпильніше захищає завод від випадкової людини, від ока зрадника-запруданця.

Дідова суворість сміливо могла конкурувати з твердістю граниту.

— Пропуск! Пропуск! — суворіше повторив дідок на перше здивування та пробачливі посмішки керівників заводу.

— Я не взяв, — винувато сказав директор, розуміючи, що веселий і дотепний „дед директор“ завів з ними звичайний жарт.

— Я теж, — приєднався до Васильїва Давид Майфельд. — Забув, дідусю, не карайте нас.

— Не пушу! Категорично не пушу, товариші. Не смійтеся і не просіть мене. Не пропустю. Порушуєте закон, а цього ніззя.

Давид Майфельд нервово посіпав себе за руденький клинець борідки. Дід Андрій, попри їх бажання швидше пройти на завод, тримався так, що його вимога не могла обіцяти нічого крім суперечок, а то й порушення правил контролі. Але стан врятував товариш Васильїв. Він витяг червоненького квитка і поштиво розгорнув його перед брамником.

— Членові уряду, товариш Васильїв, можна, — ласкаво усміхнувся дідок. — Будь ласка, — зробив він рух, щоб пропустити.

Давид Майфельд швидко наслідував приклад Васильїва і сразу ж передав і свій квиток дідкові.

— Член президії міської ради, — прочитав повагом дід Андрій, — Господареві міста — теж можна. — Прощу, товариші, — усміхнувся „дед директор“.

Товариші разом кинули дідові кілька найтепліших слів і миттю пішли за браму.

— Не забувайте. Порядку треба додержуватися хоч би й вам. Вам в особенності, товариші, — крикнув дід Андрій і зашипив під вуса свою нерозлучну люльку...

Хутко обігнувши заріжжя дизельного, Петро Ромен узяв напрям до ковальського. Цех двигтів молотами, сипав дощем вогняних

бризок, стугонів, гарчав, розкидаючи відгуки на весь завод. Низька брама ковальського нанажерливо ковтала лави робітників, що тиснулися, випереджаючи один одного, поспішаючися на першу зміну.

— Значить, встигну — промовив полегшено Ромен. Він витяг годинника й здивовано подумав, що не догадався перевірити його раніше. До початку зміни лишилося чотири хвилини. Звичайно, часу було аж надто мало, але за умов у які сьогодні потрапив Ромен, це був не поганий кінець.

„Все добре“ — подумав Ромен і навіть дозволив собі зменшити кроки, щоб, не штовхатися в проході. Він глянув уперед. На міжцеховому полі, густо закиданому залізним бруктом невідомих віків і форм, чорнороби третьої зміни одпрацьовували останні хвилини. Вони кидали важкі лопати землі, скидали на носилки брукт і аж підтюпцем односили його за ріг дизельного. З-за рогу виринав корпус великої п'латформи. Робітники односили важкі носилки і з гуркотом кидали їх. Ромен згадав перші дні своєї роботи на заводі. Це було, здається, зовсім не давно, але сьогодні він стояв від них на колосальній відстані. Петро Ромен, як і вони, починав з чорнороба і за сім років упертої праці став за інженера. Прийшовши на завод, він перетягав тисячі тонн вугілля, перекидав сотні кубів землі, віддав йому увесь юнацький запал, всю пристрасть. Помножені на невтомну громадську роботу, пильне навчання у вечірньому технікумі та комсомольський квиток, вони викували з нього не тільки твердого комунара, але й першорядного інженера. Ромен дивився на цих товаришів, які тільки недавно прийшли із села, і безпомилково думав, що мине кілька років і багато з них стане за командирів виробництва.

„Нам стільки потрібно рук. Країна наша така потужна й молода“ — блискавично пролітали мислі. Але ще за мить Ромен нагнув голову і ввійшов у цех. Він обдав його знайомими духом нагрітого металю, ненажерливим стогоном десятка печей, могутніми ударами молотів, благальним скреготом обточуваних деталей. Робітники рухалися ритмічно й прискорено. Вогонь прискав з кожної точки, розбризком летів, дощ металевих феєрверків, грюкали важкі пересувні крани і різко кричали сигнальні ріжки крановників, застерігаючи необережних від небезпеки.

Ромен зайшов у другий прогін і рівно пішов до свого улюбленого місця за Вовковим молотом. Запізнившись трохи, він не хотів зараз зустрітися з батьком і, діставшись своєї ділянки, замість йти просто, завернув, щоб пройти до молота з іншого боку. Але старий Тиміш Ромен, мабуть, тільки на це й чекав. Тиміш Ромен, побачив сина ще тоді, коли він увійшов до цеху, як арозумів і те, що він хотів навмисне обійти його.

— Здоров ударничок! — ехидно кинув батько. — Петро враз зупинився, легко обернувся на батьків голос. Чекав, що той мав ще сказати.

— Темпи кажеш, синашу? Біля маминої спідниці присмоктався. Петро стояв мовчки. Він розумів, що батько зараз говорив правду.

— На зборах розриваєш груди, а прийшов, як пай. Ударничок! — сплюнув і зневажливо махнув рукою. В цей час загув третій гудок.

— Партеєц. Інженер. Біля маминої циці заспався. Резолюції вам писати, — додав він і пішов до молота, щоб віддати йому останню пошану третьої зміни.

Ромен рвучко зняв ноги і не більш, як за хвилину обходив дільницю, готовий давати потрібні вказівки. Він думав про батька, найстарішого і найкращого коваля, вічного протестанта, незадоволеного буркуту. Ромен одвідав Василя Сапігу і зразу ж повернувся до Вовкової бригади.

— Що він тобі говорив, Петруско?

Ромен ішов похнюпо і почувши Вовків голос з несподіванки аж кинувся. Але обернувшись, він побачив доброзичливу усмішку Максима Вовка.

— Запізнився, — тихо сказав Ромен. Максим Вовк не почув, що саме сказав Ромен, але зрозумів, що його хвилювало.

— Формалістика, Петруско. Ти на місці. Старий не любить тебе, не може погодитися з тим, що ти працюєш за інженера. Свирбить, от і чухається. Не журися, товаришу начальник. — Вовк дружньо потис його залізний м'ясець руки і обернувся до молота. Підручні стягали з лопати саморобного крана червону аж білу булванку. машиністка Майя напружено заціпила в руках слух'яну, підойму, приготувавшись спустити силу шеститонного молота, і дбайливий коваль мав бути на місці.

Ромен глянув йому услід і важко зідхнув.

— Максимові все таки легше, хоч його старий і був провокатором. Набридла ця історія. Вічний бунт, — подумав Ромен і теж зрушив, щоб самому нагланути відповідальну операцію виготовлення могутнього чорновика для колінчастого пароплавного вала.

Перша зміна живо заступила місця стомлених. Цех важко передихнув набрав свіжого повітря, гухнув десятками молотів, повніше затягся синім в'їдливим димом.

V

Петро Ромен обходив свою дільницю. Уважно перевіряючи роботу ковалів, допомагаючи їм докладними вказівками, він думав про батька. Ромен знав його, як ніхто з товаришів по цеху. І не тому, звичайно, що батькова кров незмінно кружляла в його організмі, як і не тому, що вони жили разом. Аджеж спільного життя, щоб пізнати людину, недостатньо, замало й відомої народної мудрости, за якою виходить, що для обізнання з людиною треба з'їсти з нею три пуди соли. Ромен довго не міг зрозуміти старого, немало вагався у визначенні причин батькового упередження, проте, останнього часу він, як йому здавалося, знайшов той хід, що мав покласти батька на обидві лопатки.

Старого Ромена вважали за одного з кращих ковалів, він мав чималі заслуги в революційній боротьбі з царатом, користався загальною повагою від робітників і, не зважаючи на свої шістдесят

років, з яких Тиміш Ромен тридцять сім відпрацював у цьому ж таки ковальському, він йшов поруч з найкращими виробничниками.

Петро не знав, що батько любив свою зміну — міцного Петра. Тиміш Ромен радів, що його син працював за інженера. Та батько за найкращої ситуації не висловив ніколи жодного слова, не виявив своєї любови до сина навіть найменшим порухом чи натяком, а вчинки його стверджували протилежне. Щоб не працювати із сином разом, старий Тиміш настояв на тому, щоб його перевели на третю зміну. Петра це непокоїло. Петра хвилювало те, що батько працював найважчу третю зміну, образою згоряв він, що старий навмисне тікав од нього, не хотів дивитися, як він керував виробництвом.

Петро Ромен довго не міг зрозуміти батькового настрою, нервував, що саме він став за причину тому, що старий коваль не мав жадної ночі, щоб добре виспатися, але, коли Петро якось заявив йому за свій намір перейти працювати на інший завод, — батько так обурився, що мало не кинувся з кулаками. Петра здивували ці незрозумілі йому протиріччя, бо хоч батько й цього разу промовчав, не виявивши жодним словом причин свого гніву — проте, молодий інженер зробив правдивий висновок, зрозумівши, що батько не ставився байдуже до його праці в ковальському. І це було правдою. Старий Ромен, дивлячись на сина, тішився з того, що він працював на відповідальній дільниці. Але разом з тим Тиміш і не любив його, аж ненавидів. Ця ненависть не походила з розбіжності політичних орієнтацій. Не було тут і звичайної заздрости. Батька ображав Петрів вік. І хоч бачив він, що син прекрасно знався на справі та й не згірше за старих інженерів працював, проте, Петрові роки ображали його виробничу честь, нервували старого.

Петро Ромен зробив спершу висновок, що батько заздрив йому. Він, навіть, переконав себе в цьому. Але невдовзі трапилася подія, яка безжально, мов коваль заусеницю, відкинула його перше припущення. Цеховий комітет висунув старого Ромена на майстра. Петро був на тих зборах і зараз, ідучи прогоном, де йшов батько, пригадав все до найдрібніших деталей.

— Куди висуваєте, — поважно спитав Тиміш Ромен, — мене на майстра?

— На майстра! — одповів йому Дем'ян Омелянович, незмінний голова цехкому.

— На майстра? — гірко посміхнувся старий коваль. — А ви мене питали? — За цим Тиміш Ромен протер великі вуса, приклав долоню до головної щоти, помовчав трохи, ніби щось зважуючи, потім кинув погляд у той куток, де стояв його син, і тихо сказав:

— Спасибі за таку честь, але мені не погано і ковалювати. Робіть своє. — Сказавши так, старий Ромен ще раз глянув на сина і, дуже хвилюючись, швидко пробився поміж натовпом робітників і пішов з червоного кутка. Петро непомітно вийшов за ним. Він бачив, як старий похило потупав прогоном, зупинився, підвів руки

до великого закуреного обличчя і, пильно глянувши у запечені долоні, безсило кинув їх уздовж зігнутої постаті. Потім він зрушив з місця і, низько похиливши голову, попрямував до Вовкового молота, обіперся рукою, втомно сів. Голова його здригнула і важко впала на руки.

Петрові болем стислося серце. Він бачив, що старий плакав. Але підійти до нього, зняти його сум Петро не міг. Чим він зміг би йому зарадити? Аджеж батько не скаже йому ні слова, та й Петро не мав тих слів, якими можна було б заспокоїти старого. Петро нервувався. Батькові болі, не зважаючи на їхні часті суперечки, він сприймав гаряче, близько. Петро Ромен хотів би допомогти старому, але до нього було важко навіть підступитися, не те, що порадити щось.

— Петро! — Ромен обернувся. На нього усміхнено дивилася Майя Сніжок. Вона сиділа, як і завжди, на своєму підвищенні машиністки шеститонного молота і молодець дивилася на Петра. Вона знала, що Ромена хвилювала зустріч з батьком, хотіла допомогти йому, розважити якимсь.

— Що тобі, Петрусь? Слів цих за шумом Ромен не розібрав, але він знав: Майю вразив саме його зажурений настрій.

Петро махнув заперечливо рукою і, кинувши „нічого“, пішов уздовж прогону. Майя бачила, що йти йому туди зараз не було найменшої потреби і що Ромен пішов тільки тому, що вона не стрималася і нагадала йому про себе.

— „Мировая скорбь“ — зневажливо кинула Майя. Та, сказавши, вона зразу ж відчула, що сказала це з болем, що слова вилетіли з почуття образи на Петра за його неухильне до неї ставлення. Але в далені прогону Майя помітила знайому постать Миколи Шелеста, він вивчав виробництво для нового роману і Ромен, як знала Мая, консультував його. Вона вирішила, що Петро пішов саме до нього. Усвідомлення цього зменшило обурення, послало відлигу на її серце.

До тріумфальних воріт молота рівно підійшов саморобний кран. Він приніс розпечену колоду металю. Вправні руки Вовкових помічників обернули патрон, на якому у білому вогні палала булванка, повернули просто під ряму молота і за хвилину сунули її писк під сталевий зуб скалки.

Майя затиснула в напруженні зуби. Рука її міцно взялася за ручку підойми. Максим Вовк оглянув нагріте тіло, кинув гострим оком, оцінюючи становище, і звичайно махнув рукою.

Скалка покійно підвелася вгору, наче легко зідхнула, і з силою вдарила по колоді. Вона злякано здригнула, порснула білими іскрами вогню, розсипала їх навколо чарівним східним вітрильцем, помітно піддалася сталевій силі безстрашної скалки. Скалка скочила вгору і, керована вправною Майїною рукою, упала на булванку з більшою силою. Залізні бризки вогню освітили увесь прогін, а грохот молота здвигнув землю. Майя напружено стежила за кожним порухом Максима Вовка і, впіймавши той рух, що визначав „стоп“, — миттю підвела вгору сталеве серце тріумфальних воріт.

Вовкові помічники ухопилися за велетенські кліщі, за мить обернули гаряче тіло майбутнього пароплавного валу і Майя повернула ручку підойми.

Скалка забила розмірено й потужно. Розігрите тіло починало поймається чорнуватим відтінком остуди і бригада, бачивши це, запрацювала ще завзятіше. З-під молота валилися шматки припусту, одбиті скиби зайвини, купи вогню і незмінний племінний дощ блискавичних іскор. Удари молота гукали один за одним, розривали повітря, примушували всю бригаду потроювати зусилля та спритність.

— Готово! — сказавши це, Максим Вовк одійшов трохи вбік і важко витер рукою чорні краплі поту. Лице йому лисніло втомою, а маленькі очі примружено дивилися на тонку руку дівчини. Під ручні справляли жовтаву булванку на важкий коряк крану і Максим Вовк мав право тимчасом відпочити.

Майя кинула підойму і легко обернулася. Позад себе вона помітила Петра Ромена та німецького крою штани інженера Вольфа.

— Добрий день, — усміхнувся до неї Отто Вольф. Майя відповіла йому легким нахилом голови і такою ж маленькою, трохи грайливою посмішкою. Ромен це помітив і крізь його байдужість до Майї просочилося перше, незнайоме йому почуття якоїсь образи. Це не були ревності, бо Ромен ніколи не думав про Майю саме з цього погляду, але її посмішка, грайливий порух очей й навіть те, що Майя, побачивши Вольфа, якось особливо дбайливо поправила червону шапочку, схвилювали його тим невимірним, неперевереним неспокоєм, що за одну мить може зрости до непередбачених розмірів. Ромен, відчувши це, враз перешикувався і став навмисне так, що його високе тіло геть чисто закрило від Майї низеньку Вольфову постать. Вольфові це, мабуть, зовсім не сподобалося і він живо наслідував Роменів приклад. Ромен відчув, що Вольф розкрив його плян і, щоб якось залагодити цей незручний і не зовсім обдуманий вчинок, спитав Вольфа про Райблена.

— Недавно прийшов. Виспався, запізнився — говорив Отто Вольф, сильно перекручуючи та неправильно наголошуючи українські слова.

Ромен, вдовольнившись, що сліди тієї незручності було стерто, кивнув Вольфові на прощання і хотів уже йти, та Вольф затримав його.

— Genosse Ромен, — перейшов він на рідну йому мову і близько нахилився до Ромена. — Мені сказали, що Василь Сапіга провокатор.

Роменові кострубаті брови підвелися в подиві. Він не вірив, хотів перепитати Вольфа, але з-за спини мов почувши їх, вийшов старий коваль Василь Сапіга і Ромен мусив промовчати. Вони зачекали, доки Сапіга одійшов трохи далі, і лише тоді Ромен міг розпитати Вольфа докладніше. Він знав, що чутки такі ходили в цею давно, але Вольфова поінформованість здивувала Ромена.

— Хто вам сказав?

Вольф озирнувся. Помітивши, що Василь Сапіга, розмовляючи з Максимом Вовком, стояв до них спиною і не міг, звичайно, почути, колиб він знав хоч кілька німецьких слів, відповів:

— Робітники з його бригади. Терешко Довбня, Мартин Хихля.

Ромен напружив пам'ять. Пригадував щось, глянув на Максима Вовка, згадав його батька.

— Не може бути. Василь Сапіга — активний учасник першої революції.

— Говорили, — ніяково промовив Вольф. — Мій обов'язок сказати. Бригада Сапіги не вилазить за шістдесят відсотків пляну.

Ромен кинув погляд на старого Сапігу, вискріб з пам'яті давно загашені одбитки подібних розмов, потім згадав про внутрішні суперечки у Сапіженій бригаді і тихо вимовив:

— Не може бути, товаришу. Проте, коли такі заяви є — їх треба перевірити.

— Правда, правда — кивнув Роменові Вольф і швидко пішов прогном, простуючи до цехової контори.

Ромен повернувся мислями до Майї Сніжок. Він хотів, не знаючи навіть чому саме, щоб вона підвела голову й глянула Вольфові вслід. Але, обернувшись до її молота, Ромен побачив Майїну напружену працю, до дна заглиблену в чіткі удари прямокутної скалки, і це його заспокоїло. Він вдоволено посміхнувся. Посмішка колом розійшлася по всьому тілові, зняла Ромена з місця, де його зупинив Отто Вольф, і кинула знову на допомогу до невтомних ковалів, на перевірку виконання завдання.

Василь Сапіга постояв не більше хвилини біля свого сусіди Максима Вовка і, пожурившись, що його бригада не складається як Вовкова, із завзятої молоді, — повернув до свого молота. З білого рота великої печі Василеві помічники тягли розпалені чурки металю. Коваль мав бути на місці — інакше на нього полетів би стільки наговору за зрив пляну, що його не обберешся й за рік.

— Щасливий ти, Степановичу, з молодятами. Комсомол вивезе, а мої діди тільки й знають, що бурчать. І те їм не так, і те не туди. Розор з ними, — зідхнув Василь Сапіга і хутко поніс кругленьке черевце до свого молота.

— Поманеньку — кинув Максим Вовк і обернувся, щоб узятися до другого нагріву. Комсомолята привели на дротяній шворці нового розпеченого велетня і, закувавши його, моторно сунули в ряму молота.

Майя Сніжок напружилася, ввімкнула пару і рвучко дала підйому. Молот запрацював, одривисто й суворо. Максим Вовк вправлявся біля заготовки колінчастого валу і зосереджено думав. Розмова із Сапігою не йшла йому з голови, хвилювала, збивалася в клубки тривоги.

„А може й справді він провокатор, — думав Вовк. — Вони товаришували з батьком, разом прийшли на завод, разом пили по чарці, поруч працювали не один рік“. — Максим Вовк напружено

стежив за гарячим тілом колоди, наполягав чим дужче на очі, але голови не кидали мислі за батька.

Вовк гірко згадував, що його батько, Степан Вовк, довгі роки працював на цьому ж самому молоті. До нього, мабуть, як і зараз до мене, — врізалася гостро думка, — приходив Василь Сапіга, а буди друзями, — вони могли разом дійти і до ганебної зради. За цим Максим Вовк пригадав свої перші роки на заводі, як і те, що батька, Степана Вовка, він тепер майже забув. Він зник невідомо куди ще перед початком імперіялістичної війни, коли Максимове піднісся ледве пойнялося легеньким гусячим пушком, і з того часу ніхто не знав живий він чи давно помер. Його мало хто згадував, всі вирішили: помер.

Коли ж сімнадцятого року повсталі робітники розбили чорні кабінети охранки — серед списку зрадників знайшли і прізвище Степана Вовка.

Максим пригадав зараз, яких страждань йому завдало це викриття і тілом його пройшов холодний дріж. Батька шукали всюди, але його не було. Тоді ж у цьому цехові і біля цих самих молотів довго точилися розмови, спогади старих робітників про страйк і всі дійшли того висновку, що батька забили запальники, викривши його ганебну службу. Це на якийсь час заспокоїло Максима Вовка. Але з часом, коли на завод вернули старі запальники, — думка про знищення провокатора Вовка зникла. Ніхто з них, перегортаючи сторінки минулого, не пригадавав, щоб Степана Вовка обвинувачували в провокаторстві, йому вірили, ніхто не хотів йняти віри повідомленням, вимагаючи документів.

Запальники аж до викриття провокаторської діяльності Степана Вовка пояснювали зникнення його так, що, потрапивши до рук охранки, він лишився там назавжди.

Злидні примусили Максима кинути школу, піти на завод замінити батька.

До молодого Максима Вовка ставилися всі з повагою, допомагали йому, просили неможлиму адміністрацію узяти його до цеху. Максима оточили загальною увагою і тією робітничою любов'ю, що може зіграти найхолоднішу людину. Максим Вовк швидко ріс і, попрацювавши кілька років чорноробом, вибився на помічника ковалеві. Він працював завзято і ще тоді ввійшов до запального гуртка.

Але тим більшого вдару зазнав Максим Вовк, коли викрилася істина про його батька. Максима почали обминати його найкращі товариші, не помічати і, в справедливій ненависті до зрадницької ролі батька перенесли недовір'я й на сина.

„Важко було, — подумав коваль, напружуючи біля сокири руки“. За цим йому пригадався той момент, коли він, відчуваючи зневагу від товаришів, кинув партійну роботу і, замкнутий сам у себе, лишився біля молота. Не міг бо він переконувати товаришів, які, добре розуміючи, що син не відповідав за батька, всеж виявили до нього законну неповагу. Вони не говорили йому жодного

слова, але Максимові слів не треба було. Він розумів своє становище і без слів, докору чи недовір'я.

Та відтоді минуло багато часу. Революція перевірила Максима Вовка на боротьбі у героїчних лавах Червоної гвардії, в боях з гетьманською вартою та німецькими окупантами, виважила його віру у млюсному денікінському запалі з білою контррозвідкою, звідки Вовк зумів утекти рівно за дві години до призначеного розстрілу. Сміливо зазираючи в запалі очі смерти, Максим Вовк організував товаришів і пішов з невеличким загonom ентузіастів проти залізних бригад генерала Шкуро. Після того Максим Вовк повернуv на завод і став за коваля до того самого молота, де працював — батько.

Максим Вовк примусив працювати цей молот на соціалізм, зумів організувати нечувані темпи і в них, здавалося, зовсім забув того, хто його породив. Проте, так тільки здавалося стороннім. Максим Вовк не міг забути батька, як не вистачало йому сили чітко та ясно вирішити, що сказав би він батькові, коли б довга життєва путь звела його з ним. Вовк розумів, що йому як робітникові та комуністові думати інакше, ніж думають про зрадника мільйони його братів по класі, не випадало, але, згадуючи батька, Максим жодного разу ще не міг дійти певної ясности у своїх почуттях та мислях.

„Забитий, відсталий батько, що бажав краще нагодувати своїх дітей став провокатором, — подумав зараз Максим. Капіталізм, цей жорстокий павук, що витягав робітничу насагу, примусив його за-продатися, піти на таку ганебну ролю. Але ж інші? Максим обернувся полохко і глянув на Маю Сніжок. Йому здалося, що вона почула його мислі і голосно повторила слова заперечення: „але ж інші“.

— Перерва, — гукала Майя.

Максим Вовк вдячно посміхнувся до своєї невтомної помічниці, вирівнявся. Булванка вкривалася жовтуватою сорочкою остуди і, заціплена в досвідчених руках комсомольців, тихо одходила з-під молота. Гуркіт поволі затихав і тепер чутніше гоготали ненажерливі вогняні печі, блідо освітлюючи стомлені лиця робітників і розстилаючи найтонше синювате мереживо в'їдливих газів.

— Ну, як хлопці? — Вовк підійшов до бригади й витяг цигарку

— Жарко! — одповів чорноокий комсомолец, скидаючи мокру спецовку. — Зате ж не підгадили, Максиме Степановичу, — усміхнувся від.

— Ми ж не бралися на те. Сьогодні плян на сто. Ти як думаєш, Пилипок?

— Сто двадцять! Інакше не вийду з цеху.

— А ти як, Майко? — Вовк повернувся до дівчини, уважно побатьківському розглядав, як вона втомно випростовувала маленькі руки.

— Я за Пилипка, Максиме Степановичу. Гвоздь, а не хлопец. — Бригада вдарила веселим сміхом, а Пилипок знітився і раптом

відчув, що йому запалали уші. Пилипок не хотів видати своїх хвилювань і, махнувши весело, але трохи ненатурально, рукою, побіг до буфету.

До чорного остова молота з протилежного боку підходив Петро Ромен. Майя помітила його, подумала, що він йшов тепер, щоб засипати вибоїни, які лишилися між ними від початку зміни, і, знаючи, що його присутність не мине для неї без хвилювань, теж побігла слідом за Пилипком.

Петро Ромен побачив у прогоні її червону шапочку, хотів уже гукнути, але впіймавши себе на причинах, з яких він бажав затримати дівчину, — стримався. Він згадав сьому годину вечора, з доктором погудив свою нестриманість та нетвердість.

— Аджеж я зовсім байдужий до неї, — skonстатував Ромен. Та за цією думкою він раптом пригадав Майїн посміх, яким вона привітала сьогодні Отто Вольфа, і знову захвилювався. Ромен зупинився, глянув якимось аж надто заклопотано в напрямку до контори і геть пішов прогоном. На дорозі він побачив натовп робітників. Підійшовши до них, Ромен помітив, що всі вони аж тіпалися зо сміху і один з поперед одного товпилися біля цехової газетки. Ромен протиснувся крізь них, побачив там дотепно виконану карикатуру на Райблена.

Робітники підходили десятками, тислися до стіннівки і, впіймавши на очі карикатуру, — вибухали розкотистим реготом. Регіт цей далеко котився по прогонах і, наче магнетом, стягав десятки нових читачів.

— Ну, й Мишко! — похвально вигукнув чийсь голос. І тоді всі, немов за командою, стали підхвалювати цехового художника, маленького Мишка, який устигав не тільки виконувати свою виробничу норму, а ще й працювати біля газети.

— Качать! Качать! — гукнув хтось. І тоді за мить робітники витягли звідкись Мишка, принесли його мов дитину на лобне місце рвача Райблена і почали безжально кидати вгору.

Мишко корчився, просився, щоб його пустили. Та захоплені робітники кидали його ще вище, перекидали з рук до рук, мов гумовий м'ячик, і тільки тоді поставили на ноги, коли в прогоні з'явилися широкі клітчасті штани Райблена.

Натовп чемно стих. І невідомо було — зробили робітники це з почуття простої пошани до чужоземця, нехай і безсоромного рвача, чи може вони стихли, щоб за мить дати повну волю своїм почуттям утіхи з дотепної карикатури, дошкульної і справедливої.

Отто Вольф, що підійшов трохи раніше від Райблена, і зиркнувши на карикатуру лишився з неї вельми вдоволений, здивовано озирнувся. Він одразу зрозумів, з яких причин увірвався сміх і, підтримуючи робітників, хвилюючись, голосно вигукнув:

— Добре! Gut!

Петро Ромен почув Вольфів голос і, трохи обернувшись, побачив його задоволене, аж червоне з натужного сміху обличчя.

— Gut Genosse! — ще крикнув Вольф, не стримуючись, з ретотом, що так і підкидав його круглий живіт.

— Гут! Гут! — несподівано й часто залунало над робітничим натовпом і регіт вирвався з такою силою, що у ньому раптом загасло навіть потужне гудіння печей.

Райблен нехাপливо підходив до „лобного місця“. Отто Вольф дивився на нього з докором, ухвально думав про карикатуру і згадавши, як кумедно виглядав на ній Райблен, — ще озирнувся до стіннівки. Та поглянувши пильніше, Вольф помітив в іншому кутку газети свій портрет, а під ним ясні слова: „фахівці-чужоземці мусять орієнтуватися на зразкову роботу будівника соціалізму Отто Вольфа“. Дочитавши гасло, Отто Вольф, гнівно підскочив до газети. Рука його роздратовано шарпнула диктовий чотирикутник. Газета раптом злетіла з кілець та її вміть підхопили здивовані робітники, поставили на місце.

— Я — не будівник соціалізму! — вигукнув Вольф. — Я маю валют. Спец! — підкреслив він.

Робітники мовчали, подивно зустрічали кожне його слово, пробажливо посміхалися.

Отто Вольф гнівався, вдруге кинувся, щоб зірвати свій портрет, але йому рішуче перешкодили. Тоді, вигукнувши щось на адресу Майї Сніжок, Вольф зірвався з місця і, побачивши у натовпі Ромена, повернув до нього.

VI

Коли Ромен зайшов до цехового буфету у ньому вирувала майже вся зміна. Досить простора прямокутної форми кімната наповнилася людським гомоном, передзвonom порцелянового посуду, густо поїнялася синім димом спалюваного тютюну. Гудіння людських голосів тривожно збільшувалося, посувалося в напрямку до чепурного підвищення, що слугувало за кін для виступів, і раптом прорвалося прорізним голосом Аслоняна:

— Товариші робітники! — сказав він з тим напруженням, що його доводиться вживати, щоб пересилити музику посуду та глибокого притишеного гомону. — Товариші! — гукнув він, посиливши голос, і зразу ж змовк.

В буфеті-кафе пролунало з десяток застережливих голосів. Всі вони категорично настоювали на тиші, загострювали увагу до того, що каже секретар партійного осередку.

Чорне Аслонянове обличчя блиснуло палючими ліхтарями очей. Коли ж спільною силою сотень робітників гамір вирядили за двері і одсунули його в кутки, товариш Аслонян тихіше сказав:

— Ковальський цех глибоко застряв у прориві. Ковальський цех, товариші, затримує роботу інших цехів. Ми зриваємо плян цілого заводу. Наш прорив дошкульно б'є... б'є, — підкреслив він, — по плянах цілого заводу і лапата черепаха ганьби стукає в усі двері нашого цеху!

— Не пустимо — вигукнув голос збоку. — Не пустимо!

Аслонян дратівливо стих, уважно глянув туди, звідки зірвався протестуючий голос.

— Стукає, товаришу Степанок!

Степанок нервово підвів руку. Проштовхався до підвищення і, наче заперечуючи холодність Аслоняного тону, категорично вигукнув:

— А я кажу, що ми її винесемо!

— Дизельникам! — гукнув другий голос. За ним між робітничими спинами з'явилося широке обличчя Мартина Хихлі. Хихля усміхнено й співчуваючи дивився на Аслоняна, ніби чекав, що він скаже на його пропозицію. Аслоняна не дуже вразила така пропозиція. Вона не була несподіванкою. Добре розуміючи, до чого вів Мартин Хихля, Аслонян не міг тієї ж миті заперечити її. Та йому на допомогу вискочив незмінний ентузіаст Тодось Степанюк.

— Куди ти сказав? — крикнув той, нервуючись. — Куди ти сказав, Хихля, ми винесемо черепаху? — і Степанюк стрибнув на кін.

Аслонян трохи одійшов набік. Відчуваючи непевність своїх думок в питанні виконання плянів, він не міг позбавити репліки енергійного Степанюка, заслуженого партизана і не менш заслуженого ентузіаста-виробничика.

Степанюк хильнувся кілька разів на кривій нозі і перехилившись з кону до робітничого гурту, упіймав на око Мартина Хихлю.

— Та ти знаєш, що ти сказав?! Ти сказав дрян! Та ти знаєш товариш, Сало... — В гурті, що оточував Мартина Хихлю, знявся заперечливий галас. Тодось Степанюк зачепив, здається, найбільш чітке питання, бо не встиг він вигукнути дражливого прізвиська Хихлі, як уся його група кинула протестами, запереченнями.

— Не насміхайся! — вирівнявся Хихля. — Не насміхайся, Тодосю, бо й ти сало любиш.

— Люблю. Страх, як люблю сало, але ти дурень. — Цієї ж хвилини з-за столу президії підвівся Дем'ян Омелянович — рішуче застеріг Степанюка, наказавши не повторювати таких випадків.

— Звеніть, товариші — погарячився, — щиро визнав свою помилку Степанюк. — Але я не можу стерпіти, щоб Мартин Хихля говорив тут. Ганьба! — вигукнув, хвилюючись, Степанюк, перехилиючись до робітників і мало не падаючи з кону.

Його підтримали майже всі.

— Черепаху за ворота! Спалити черепаху! — Степанюкові слова потонули в хвилях ухвальних оплесків.

— За ворота! Підмажемо їй хвоста салом!..

Від Мартина Хихлі знову вилетів клубок галасу.

Тодось Степанюк пробачливо і разом втішно всміхнувся.

— Не кричіть. Я не про те сало, що за ним скучає товариш Хихля. Я про наше, пролетарське.

В кімнаті знову з'явся лемент оглушливих оплесків, сміх, вигуки.

— Я скінчив.

Тодось Степанюк двічі шкандибнув по сцені й стрибнув на низ. Місце його знову посів незрівноважений Аслонян. Хисткий хід його думок несподівано прорвав Тодось Степанюк. Аслонян мусив йому тільки завдячити. Він знайшов те місце, звідки треба продовжити слово. Кинута від Хихлі репліка, гарячий і трохи несподіваний виступ Степанюка зобов'язували його негайно перебудувати свою промову. Коротка суперечка не дала Аслонянові потрібної твердості, та вона прийшла цілком вчасно.

— Я добре знаю, товариші, що справа харчування у нас стоїть не на тому рівні, на який ми заслуговуємо, до якого ми йдемо.

— П'ятнадцять років ідемо! — іронічно продзвенів голос.

За іншого випадку Аслонян з вдячністю сприйняв би цю підтримку і може виставив би її, як основу своїх аргументів невиконання плянів, але пам'ятаючи останнє засідання, він мусив її заперечити.

— Трошки менше, товаришу Довбню — перебив його Дем'ян Омелянович.

— Чотирнадцять, — спокійно одповів Аслонян. Але скільки з цих чотирнадцяти років, товариші, ми маємо можливість працювати на те, щоб робітникам жилося краще?

Ромен зрозумів, що Аслонян не туди хилить свої думки, — рішуче перебив його.

— Усі роки! — Аслонян відчув Роменове застереження, зрозумів, що припустився помилки, — поправився.

— Товариш Ромен сказав правду. Історія нашої партії, історія робітничого руху — це шлях боротьби за краще життя трудящих. Але я мав на думці висловити те, що ми ще не одігрілися після руїни, якої завдала нам імперіялістична та громадянська війна, ми не мали змоги як слід узятися за створення матеріальних цінностей.

— Неправильно. Неправильно — хрипко повторив Степанюк і його знову підтримала більшість.

— Правда, товариші! Ми почали з руїн, на голому місці, але за цих кілька років досягли колосальних наслідків.

— Нашим потом! — нагадав про себе Терешко Довбню — Нашим потом! — підкреслив він, намагаючись зібрати біля себе прихильників. Та не встиг Довбня і охолонуті від тієї репліки, як на кін знову вискочив Тодось Степанюк. Він дзигною крутнувся на одній нозі, скинув кашкета, замахнувся на Довбню.

— А ти хочеш, щоб соціалізм сам у рот упав? Ти де був, коли ми білих вибивали з цього цеху? Де? — категорично запитав Степанюк.

— Барахолив або торбарював — кинув Василь Сапіга.

— Неправда! Не точно! — захвилювався Степанюк, перехилившись на одній нозі.

Натовпом пройшов німий подив. Всі робітники знали, що Терешко Довбня не належав до тих, хто тримав на своїх руках завод тоді, коли він щодня готовий був завмерти остаточно.

— Довбня і барахолив, і торбарював, — високо підніс голос Тодось Степанюк.

Його слова обгорнулися загальним співчуттям, потонули в ухвальному реготі.

Терешко Довбня сміливо підкрутив чорний стрюк вуса. І ніби нічого не трапилося, — настирливіше заявив про піт. І тоді ще швидше обкрутився на одній нозі Степанюк, швидше, ніж уперше, змахнув кашкетом, і, стискаючи зуби, сказав:

— Таких гадів треба вішати!

Терешко Довбня рішуче кинувся з місця, розпанахав ще дужче завжди оголені груди.

— Я тобі не Сало! Я десять років на заводі! Кого це вішати? Робітників? Хіба я не працюю? Я не проти, але я за справедливість. Справедливість, розумієш ти чи ні?

— Справедливість. Да! — узяв басом Сало.

Степанюк обкрутився до баса.

— А ти, Хихле, теж десять років?

— Десять день, — долетіло з натовпу.

Хихля знітився і зразу ж онімів. Він зрозумів, що раз справа зайшла про робочий стаж, — арсенал його зброї мусив вибухнути в повітря. Тому далеко краще було змовчати, і Мартин Хихля вирішив саме це.

Дем'ян Омелянович підвівся і обережно усунув Степанюка. Промовляючи, Степанюк так хвилювався, що жодне його слово не звучало переконливо не допомагало з'ясувати питання виходу з прориву.

Заспокоївши Степанюка, Дем'ян Омелянович надав слово Аслонянові.

— Куди ми йдемо? — запитав Аслонян. Думка загальмувалася й боязко повернула до Майфельда. Аслонян охоче б прилучився до Довбні, зманеврувавши між ним і Хихлею, але цей спогад вирівняв його.

— Думаю, що на прикладі ковальського, що ми його за два роки переустаткували на половину, ви сами бачите, куди ми йдемо.

— Правда!

Голоси забили, як свіжий краплистий дощ, заясніли підтримкою, густо забилися в кімнаті.

Аслонян повів поглядом у той куток, де стояли Ромен з Максимом Вовком та Майєю, і, вирішивши, що слова його повнотою переконали Хихлю з Довбнею, перейшов до визначення конкретних завдань.

— Перед вами, товариші, я хочу поставити коротке і ясне питання — виліземи ми з прірви прориву чи ні?

— Повинні вилізти! — гукнув голос.

— Не повинні, а виліземи! — додав другий.

В кімнаті знову загули густіше голоси, знялися десь суперечки, побоювання. Хтось говорив про низьку якість сталі, що її давали сталеливарники, хтось голосно сперечався, посилаючись на якість вугілля та нафти, потрібних для нагріву.

Аслонян мовчав, чекаючи на ту хвилину, коли можна буде продовжити слово.

— Основне питання зараз — сказав він — господарському бригади. Ми повинні довести й показати, що ми нашими руками зможемо зробити все, що ми довозили з чужини — Аслонян сторожко кинув оком на Ромена. — Найвідповідальніше завдання, — зробити нашими руками, на нашому матеріалі і на строк колінчасті пароплавні вали, які ми довозили з-за кордону. Кожен такий вал коштував нам десять тисяч чистим золотом. Програма цього року — триста двадцять валів, виконання програми за попередні місяці становить сімдесят один.

— Не виконаємо! Важко!

Аслонян змовк, знову подивився на Ромена, намагався зрозуміти чи чув він цю заяву. Але Петро Ромен, певне, не чув її. Він, нахилившись до Вовкового вуха, говорив щось йому швидко і запально. І те, що Аслонян мовчав, одразу ж посилило репліку, обгорнуло її купою Довбневих спільників, загостило її проти пляну.

— Пупа зірвемо! — Голос цей долетів удруге і по робітничих зборах пройшло те неспокійне хвилювання, що з нього можна було однаково чекати і підтримки й заперечення.

Терешко Довбня на хвилину відчув себе в ролі тієї людини, що, виголосивши незаперечну істину, могла сподіватися на масову підтримку. Але йому тільки так здалося. Робітники зосереджено мовчали. Напружені лиця їхні сивіли димом, чекали.

Аслонян кинув кілька слів на адресу Довбні і перейшов до конкретних, як він заявив, пропозицій.

— Думаю, товаришу Довбня, що ми найкраще з'ясуємо це, давши можливість висловитися основним нашим бригадам.

З чепурних стільців буфету полетів ухвальний гуркіт.

— Отже, я правильно сказав, товариші?..

Робітники мовчали. Вони тиснулися побригадно в гуртки і, певно, вирішуючи кожний питання про свою бригаду, поспішно готувалися дати відповідь.

З-за столу вийшов старий грубник, Дем'ян Омелянович. Він витяг довгу руку, що сходилася кам'яним вузлом невеличкого кулака і тихо сказав:

— Мені, товариші, сімдесят три роки. Шістдесят літ я проробив на цьому заводі.

В кімнаті злетіли різні оплески.

— Ляпать, товариші, ще рано, але я скажу за четвертий молот Максима Степановича і за себе. За четвертий молот, товариші, скажу таке. Ми, як перша розрахункова бригада, беремося виконати все. Трактори й паротяги будуть уповні забезпечені, кораблі теж. Все в акурат і на строк.

Кімната повторила захватні оплески. Дем'ян Омелянович стримано зачекав, доки вляглися привітання.

— А за себе я теж скажу таке. Жалько мені, товариші, своїх років.— Старий важко підтяг праву руку, звів її вгору і знову опустив.— Жалько, товариші! Сорок шість років пройшли несознательно. Я робив на панів, попів та стражників.— Дем'ян Омелянович, хвилюючись, витер очі, зрушив одну ногу, зняв чорного брилика.

— Голова в мене, бачте, біла, але в руках ще сила є, ноги ходять.

Дем'ян Омелянович знову передихнув. Збори помітили його хвилювання і, певно бажаючи підбадьорити старого, кинули бурю щирого привіту. Та Дем'ян Омелянович миттю зняв його. Рука йому знову піднеслася вище голови.

— І я ще так придавлю суку піч, що замість десяти, примерно, нагрівів, ковалі матимуть їх на дванадцять або й тринадцять. Хай повертаються!

Заля тріснула, залопотіла так, ніби з тихої вранішньої води знялися мільйони могутніх птахів. Теплий легіт бистрих крил виповнив ущерть кафе, загасив гомін і раптом змив невпинне брязкання порцеляни.

— Плян наш більшовицький виконаємо. А я, товариші,—спинився старий,—соромно якось сказати вам... Я, товариші, не покину своєї печі. Не покину, поки ми до цурки не розіб'ємо капіталістого закордону. Це ясно. Я посадовив з вашої ласки пана Меллера на черепаху—я його й здйму. Діждуся!

Нові оплески полилися гарячим струмом, загойдали дідове тіло, підбадьорили його.

— Цю п'ятилітку витанцюю—ще й другу перестрибну. Дарма що старий. А що ж?—усміхнувся Дем'ян Омелянович, всотуючи нові привітання.— А от Терешко Довбня підгадив. І комсомол ще не взяв прорив за пупа. Треба, братсья, не так узятсья. Бо так темпять не можна. Куди ми й дотемпаємо.

— До Сала!—зірвався голос зліва—Дем'ян Омелянович моторно обернувся. Він помітив там запалене обличчя Майї і тепло, по-батьківському, посміхнувся їй.

— А Майя, хоч і моя, ну, герой! Такі дівчата вивезуть і нас старих, а от із Терешком Довбнею так стидно поруч і сісти.

Комсомолята, що сиділи ближче до кону вмить зірвалися із своїх місць, загули ногами, підхопили Дем'яна Омеляновича і загойдали на руках. Старий пручався, заперечував, а коли його пустили, він весело сказав:

— Слово ударника витримаю.

Заля вітала Дем'яна Омеляновича.

Петро Ромен стояв з Максимом Вовком. Біля них поблискував товстим шклом окулярів Отто Вольф. Він уважно слухав звідомлення бригадирів, але ще уважніше пильнував Майю Сніжок. Ромен це бачив і Вольфова увага знову застромила Петрові в серце

холодне лезо неспокою. Ромен також бачив, що Майя охоче винагороджувала Вольфа привітними посмішками, як і те, що Вольф, попри всю свою стриманість, норовив, як здавалося Роменові, стати біля неї якомога ближче.

Доки Ромен постерігав Майю з Вольфом, на кін вийшов коваль другого молота Василь Сапіга.

Глянувши на нього, Ромен пригадав уранішню розмову з Отто Вольфом і, кинувши оком, без зусиль помітив, що Сапіжена бригада трималася до свого майстра демонстративно. Терешко Довбня купчив біля себе прихильників, підтяг навіть Мартина Хихлю. Ромен також завважив, що Василь Сапіга теж часто озирався до Довбневої компанії, помітно хвилювався. На кону стояв не той лагідний майстер, якого Петро бачив завжди. Василь Сапіга знав, мабуть, про розмови, що ходили в цеху, певно відчуваючи якийсь гріх, тримав себе так, що навіть непоінформована, зовсім стороння людина, зрозуміла б, що з майстром щось негаразд.

Заля затихла в гнітючому напруженні. Можливо, ця тиша пояснювалась тим, що на кону стояв майстер тієї бригади, яка ніяк не могла вийти за шістдесят відсотків, а може мовчали й з інших причин. Адже кинене слово, невідомо від кого і коли, що стосувалося провокаторської діяльності Василя Сапіги, могла швидко облетіти увесь цех і спричинитися до цієї надзвичайної уваги, яку приділяли збори майстрові. І Сапіга це теж, мабуть, помітив. Він почував себе неспокійно й непевно. Ніколи ще за все своє життя старий не відчував на собі такої загостреної уваги не однієї сотні очей, ніколи не знав він такої виключної тиші. І саме це, мабуть, найбільше й хвилювало його.

Ромен пильно дивився на старого. Він хотів зрозуміти його повнотою, знайти дійсні причини такої виключної тиші, допомогти йому, бо Ромен не йняв віри, не припускав думки про його ганебні зв'язки з чорними кабінетами охоранки. Так минуло, може, з чверть хвилини. Але час цей видався всім за безконечність.

— Незабаром дзвоник! — гукнув хтось.

Василь Сапіга почув цей справедливий нагад про обмеженість часом, розціпив зуби.

— Мені казати, товариші, мало. Якщо моя бригада й далі лізтиме так, як ми лізли до сьогодні — нашій програмі смерть.

Від Сапіженої бригади долетіли перші слова демонстративного заперечення, яскраво виявленого незадоволення, протесту. Василь Сапіга зрозумів їхній зміст, хоч сказано їх було зовсім тихо.

— Я так думаю, братці, що нас надобно трохи прочистити.

— Правда твоя!

Василь Сапіга нервово обернувся. В голосі старого машиніста, з яким він працював, Сапіга відчув загрозу. Та й сказав він ці слова так, що їх ніхто не міг сприйняти, як машиністову турботу виконанням плану. Репліка стосувалася виключно Сапіги.

— І я так думаю, — сказав спокійніше майстер, намагаючись у цей спосіб одкинути підозріння тієї репліки. До сьогодні я мовчав.

— І ми мовчали! — погрожуючи перебив його машиніст. Сапіга пристояв, недобре глянув на свого помічника і також упевнено продовжував.

— У нас була така політика — хата-покришка. Що було у бригаді — я мовчав.

Василь Сапіга, здається, навмисне вжив цього слова, бо сказавши, — він пильно подивився на свого машиніста, викликав його на одвертість.

— Але з того мовчання вийшов один позор. Це моя вина, товариші, бо госпрозрахунок — річ добра, ще краще — прогресивна, але якщо в хаті немає ладу, то нічого доброго не вийде.

— А особливо, коли там і ворог сидить.

Машиніст кинув це втретє і, сподіваючись, що ця пайка злої іронії викриття остаточно зіб'є майстра, — демонстративно вийшов із гурту, ближче приступився до кону. Та Василь Сапіга не зважив на його погрози. Він добре знав, що машиністовим язиком орудувала Довбнева рука.

З нами треба зробити так, як Мишко зробив із Райбленом. Просте нагадування про дотепну карикатуру враз зняло притишену похмурість очікування. Робітники зарухалися й загомоніли. Василь Сапіга вивернувся з того незручного стану, в який потрапив спочатку. Він заговорив упевненіше, сміливіше.

— Довго не буду казати, бо ми не маємо на це права. Ми зриваємо, відстаємо, а відсталих б'ють — сказав товариш Сталін. Та я даю вам слово, що програму нашу виконаємо.

— Хто виконає? — І за цим запитанням разом підвелися від столиків Мартин Хихля і Терешко Довбня. Постаті їхні категорично протестували.

Василь Сапіга зневажливо посміхнувся. Перевага й співчуття зараз лежали на його боці. Але він хотів ще й осоромити їх.

— Та хіба ж я з такими орлами не впораюся?

Заля гостро сприйняла Сапіжин дотеп і уперше нагородила майстра підбадьорюючими оплесками. Довбня та Мартин Хихля осіли. Василь Сапіга коротко сформулював способи виконання пляну і повагом, як переможець, зійшов з кону.

До кафе долетів попереджуючий дзвінок. Робітники підвелися, стоячи вислухали короткий підсумок зборів і, кинувши Аслоняна на кону, рівно потекли у двері, простуючи до цеху.

Максим Вовк невдоволено обернувся до Ромена. Аслонянова „мазня“, як він сказав, Вовкові категорично не сподобалася, не вдовольнила його.

Ромен заспокоїв його, пожурився разом з ним, подав думку обговорити сьогодні ж питання переходу цеху на госпрозрахункові бригади на бюрі осередку.

Максим Вовк його охоче підтримав. Товариші зачекали на Майю та Вольфа і, не хапаючись, вийшли слідом за робітниками.

Цех, перепочивши, запалав з більшою силою і навколо чорних арок молотів та пресів стали наготові бригади ковалів.

(далі буде)